

Peto poglavlje

Odmjeravanja na »zelenoj liniji«

(novembar 1944 - februar 1945)

Kada su vojnici njemačke 369. legionarske divizije poslije noćne borbe ispred sela Pijesci, na komunikaciji Domanovići - Mostar rano izjutra 2. novembra 1944. okrenuli svoje topovske cijevi i užurbano krenuli prema ranije pripremljenim položajima na desnoj obali rijeke Bune, petnaestak kilometara južno od hercegovačkog administrativnog i privrednog centra Mostara, 2. bataljon 13. hercegovačke NOU brigade nastavio je gonjenje neprijatelja komunikacijom do izbijanja na padine Gubavice, iznad prostranog Mostarskog polja, a 4. i 1. bataljon skrenuli su s komunikacije desno, kamenjarom, ka selima Rotimlji i Žuljima. Tamo su 3. novembra naveče odbili neprijateljev napad iz pravca Buska ka Vranjevićima. Sutradan su, u sadejstvu sa dva bataljona 14. hercegovačke NOU brigade, napali na komunikaciju Mostar - Nevesinje i potisnuli njemačku posadu iz uporišta Tanovića-han (Busak) i sa Gnjlilog brda.

Njemački vojnici u žandarmerijskoj kasarni na Bakračuši, na putu između Mostara i Nevesinja, koja je bila ojačana sa četiri topa i četiri minobacača, ograđena bodljikavim žicama i minama, nisu savladani. Bataljoni su se povukli pred iznenadnim napadom njemačke borbene grupe »Bolman« iz Nevesinja, koja je sutradan upala u Biograd, zatim spalila Udrežnje i ubila 12 boraca 14. brigade, 12 ranila i 14 zarobila, dok su iz 13. brigade pогinuli Tomo Cvijetić iz sela Lukavca kod Nevesinja, i Radoslav Šalvarica iz Ljubinja.

Bataljoni su 5. novembra 1944. zauzeli položaje od ušća rijeke Bune u Neretu, uzduž Bune i južno od puta Mostar - Nevesinje koji su obezbeđivali njemačke posade u uporištima, Busak, Tanovića-han i Bakračuša.

U naredna četiri dana vršeni su sa manjim dijelovima noćni prepadi na Bunu, Busak i Blagaj radi uznemiravanja, a neprijateljeva artiljerija sasipala je granate po bataljonima na položajima, naročito po Gubavici, gdje su, pored dvojice ranjenih iz 2. bataljona, pогinula dva borca.

Motorizovana kolona koja je na »Nevesinjskoj cesti« zastala više zbog jake mitraljeske vatre nego zbog porušene komunikacije vraćena je u Mostar. Za neprijatelje je bilo pogodno i to što na sjevernoj strani puta, prema planini Veležu, cijelom dužinom od Mostara do Nevesinja, nije bilo partizanskih ni diverzantskih grupa, a ni sela sa postojanim organima narodne vlasti koji bi razvili obavještajnu i izviđačku službu i saradnju sa četama s južne strane puta.

»Prepucavanje s neprijateljem«, zapisano je 6. novembra u hronologiji 1. bataljona, i svakog novog dana, do 14. novembra, kada je ponovo odbijen napad njemačkih vojnika iz Bakračuše, a odmah zatim, 15. novembra, da je »bataljon noću napao i zauzeo jaku utvrdu Bakračušu« i u »zoru se povukao bez gubitaka«. A tri dana kasnije: »Prvi bataljon napadao Nijemce na Tanovića-hanu i ubio 12 legionara. Poginuo jedan naš borac. Zaplijenjen teški mitraljez. Jedan naš borac pri povlačenju ostavio jedan mali bacač. Bila mu je to prva borba«.²⁸⁰

Poslije noćnog neuspjelog napada (20. novembra) na njemačke utvrđene položaje na Kiti, gdje je ranjeno 7 boraca, 1. bataljon je sutradan, kada se vršila promjena borbenog poretka Brigade, krenuo iz sela Žulji ka Gubavici, rasutom selu oko puta Domanovići - Mostar, na onom dijelu dubravskog platoa (do 300 m nadmorske visine) koji se spušta ka Mostarskom polju i rijeci Buni, gdje je ostao gotovo tri puna mjeseca, do 14. februara 1944, zatvarajući pravac od Bune i Blagaja.

Prve noći na Gubavici, 22. novembra, 1. četa raspoređena je u selo Malo Polje, 2. četa u selo Hodbinu, na lijevoj obali Bune, a štab i dvije čete ostali su na Gubavi. »Širok front. Stalno prepucavanje sa ustašama i Švabama«, zapisao je komesar 1. bataljona Fadil Numić, da bi i kasnije, sve do 1. decembra 1944, bilježio samo jednu riječ: »Prepucavanje«.

Desno od 1. bataljona položaj je držao 3. bataljon (G.Vranjevići - Kamena - Žulji, sa zadatkom blokiranja pravca od Buska do Selišta), a u produžetku fronta 4. i 2. bataljon držali su položaje na liniji Rabina - Udrežnje - Zaklopac - Grabovik, sa zadatkom zatvaranja pravca od Bakračuše i Nevesinja. Štab 13. brigade i brigadno previjalište bili su u selu Jasena, a Bolnica u Kozicama.

Aktivna odbrana

»Prepucavanje« u očima starještine, koji je prošao kroz tutanj četvrte i pete ofanzive, naviknut na stalne pokrete i manevare, najčešće na zabacivanje neprijatelju iza leđa ili udar s bokova, ovog puta zaustavljenog pred fortifikacijski uređenom odbranom, suočenog sa »mrtvim stražama« i pozicionim načinom ratovanja, bez zapaženijih rezultata u noćnim napadima i stalnom povlačenju na svoje položaje, sve to što je neočekivano doživljavao na bataljonskim položajima, politički komesar bataljona svodio je na kratku zabilješku, ne pridavajući osobiti značaj ni rezultatima koje bi čete postigle u noćnim ispadima, zasjedama i prepadima.

280) jy[ai] talijanski minobacač spao je s ramena borcu Muhamedu Kapetanoviću u jeku borbe i usred noći, kad nije bilo lako naći ni puteve izbavljenja među vrtaćama. Kada se obreo u selu Žuljima bez bacača, politički komesar 1. bataljona Fadil Numić dočekao ga je riječima: »Strijeljaćemo te!« Dva dana je ležao u pojati »bez svijesti« i uzalud je prizivan da se digne i da neće biti strijeljan. Ležao je tako sve dok u Štabu bataljona jedan stariji čovjek nije rekao: »Došao sam iz Čapljine. Ovdje je moj sin Muhamed. Sin mu je napokon otvorio oči, pridigao se »iz mrtvih«, uvjeren da će se njegovo »nesrećno veče« zaboraviti. Kasnije je bio sekretar u Štabu bataljona, a zatim u Propagandnom odsjeku 13. brigade. I ovaj primjer, čini se, govori o tome daje gubljenje oružja u borbi, makar i u najtežim okolnostima, smatrano nedopustivim činom.

To »frontovsko zatišje« u izvještaju 13. hercegovačke brigade o borbama od 1. od 30. novembra 1944.²⁸¹ međutim, upućivalo je na nova borbena iskustva, strpljivija i cjelovitija odmjeravanja i neprijateljevih i sopstvenih snaga, i obostranih mogućnosti, nagovještavalo je da će suđar sa protivnikom na »zelenoj liniji« biti i dugotrajniji i sve teži, sa većim žrtvama nego što se očekivalo, ukoliko se za takav, borcima dotada nepoznat, frontalni način ratovanja, sve jedinice što prije ne osposobe.

Ispred položaja razvučenog fronta »zelene linije«, od Širokog Brijega, Bune i Blagaja do Nevesinja, Uloga, Kalinovika i Miljevine, na 120 kilometara vazdušne linije, početkom novembra 1944. stigle su glavne snage 29. divizije, mada položaji od Nevesinja do Drine u to vrijeme još nisu bili organizovani i zaposjednuti. Poslije višednevnih borbi u Dubravama i povlačenja njemačke borbene grupe »Timel« na desnu obalu Bune, 13. hercegovačka brigada zaposjela je liniju Gubavica - Vranjevići - Kamena - Žulji, zaljepljujući se za neprijatelja na centralnom dijelu glavne odbrambene »zelene linije« (»Linie Grinn«).²⁸²

U vrijeme »novembarskog prepucavanja« na »zelenoj liniji«, dok je 13. brigada držala središnji dio divizijskog fronta, položaje na lijevoj obali Neretve, od Bune i Hodbine do Vranjevića i Žulja na desnoj obali Neretve u širem području Čitluka bila je od sredine novembra 10. hercegovačka brigada i u to vrijeme nije imala većih borbi. Lijevo od nje, prema Širokom Brijegu i Kočerini, položaje je držala 12. hercegovačka brigada, koja je svakodnevno vodila borbe protiv legionara i ustaša i za samo nekoliko dana, od 10. do 17. novembra, ubila 122 legionara, izgubivši 16 boraca (40 ranjenih), pri tom uspostavljajući borbenu saradnju sa Zapadnohercegovačkim partizanskim odredom i 9. udarnom (dalmatinskom) divizijom, koja je zauzela Šujicu i Tomislavgrad (Duvno), napredujući ka Širokom Brijegu.

Desno od 13. brigade, ofanzivno usmjereni prema komunikaciji Nevesinja - Blagaj, kao i radi spriječavanja upada legionara iz Nevesinja prema Biogradu i Udrežnju, dejstvovala je 14. hercegovačka brigada, naslanjajući se svojim desnim krilom na jedinice 11. hercegovačke brigade, dva terenska bataljona i dva bataljona 2. brigade italijanske partizanske divizije »Garibaldi« koji su vodili borbe od Bratača, Kifina Sela i Krekova ka Obiju i Kalinoviku, protiv legionara, muslimanske milicije i četnika, koji su, »ponovo sklopivši sporazum sa Švabama i od njih primivši municiju«, vršili napad od Gornjeg nevesinjskog polja u pravcu planine Crvanj.²⁸³

Pred 13. brigadom, na neprijateljevim položajima sa desne obale rijeke Bune, od njenog ušća u Neretvu do izvora u Blagaju, i do Vranjevića, nalazile su se snage njemačkog 118. lovačkog izviđačkog bataljona i jednog alarmnog bataljona (vojnici iz pozadinskih institucija i ustanova organizovani za privremene borbene zadatke), kao i prisutna 105. SS

²⁸¹> VII, ANOP, k.1 143 A, f.8, dok. 5/2.

²⁸²> Naziv je proistekao u Komandi Jugoistoka, a konačno je odredio Adolf Hitler, u vrijeme kada su, nakon gubitka Jadranu, komandno-štabni oficiri na kartama povlačili zelenom bojom nove odbrambene položaje pedeset i više kilometara od obale, počev 9d Senja, grebena Velebita i Dinare do Gacka, i uz Drinu do Dunava, gdje su Knin, Siroki Brijeg, Mostar i Nevesinje predstavljali glavna utvrđena uporišta.

²⁸³> VII, ANOP, k.1 143, f.8, dok. 34.

tenkovska četa, uz vatrenu podršku oko tri diviziona artiljerije. U Nevesinju, umjesto borbene grupe »Bolman«, koja je sredinom novembra prešla na sektor Široki Brijeg - Kočerin, došli su 369. grenadirski puk (bez jednog bataljona), jedan artiljerijski divizion i jedna baterija protutenkovskog diviziona.²⁸⁴

Bio je to samo dio snaga koje su se od Širokog Brijega do Nevesinja ukopale na »zelenoj liniji« i zaštitile se bunkerima, spletovima žica i nagaznih mina, artiljerijom i tenkovima. Tako je samo u krilnim uporištima, u Širokom Brijegu i Nevesinju, neprijatelj držao po 2.000 vojnika. Bile su to jedinice njemačke 369. legionarske divizije, čiji se sastav u prethodnim borbama sa 13. hercegovačkom brigadom uveliko prorijedio, pa je komanda 5. SS brdskog armijskog korpusa izvršila njenu reorganizaciju i popunu jedinicama koje su se povlačile sa Jadrana i iz Grčke (dva tvrđavska pješadijska bataljona za dva krilna uporišta). Oko Širokog Brijega je bio 370. ojačani grenadirski puk, a na sektoru Mostar - Bijelo Polje Komanda 369. legionarske divizije, Izviđački bataljon, jedna četa protivkolskog diviziona, Štab 369. artiljerijskog puka sa jednim dijelom artiljerije, Pionirski bataljon (sa po jednom četom u Širokom Brijegu i Nevesinju) i ostale jedinice 369. divizije. Na sektoru Mostara i Nevesinja nalazili su se do kraja decembra 1944. po jedan bataljon 738. puka njemačke 118. lovačke divizije, a zatim su povućeni u rejon Sarajeva u sastav puka.²⁸⁵

Uz okupatorove snage, za odbranu »zelene linije«, angažovane su i ustaško-domobranske jedinice 9. hrvatske gorske divizije u čijem su sastavu bili 2. gorski zdrug, koji je obezbjeđivao komunikaciju Sarajevo - Konjic - Mostar, 9. ustaški djelatni zdrug, čije su bojne bile raspoređene na području Mostara i Širokog Brijega, 6. ustaški djelatni zdrug i 2. bojna 9. posadnog zdruga, koji je zbog ogromnih gubitaka u novembru rasformiran.²⁸⁶

Tim snagama se jedva mogu pribrojati preostale i rasturene grupe uništenog četničkog Nevesinjskog korpusa, italijanska 49. fašistička legija »San Marko«, a kada su se kasnije borbe na »zelenoj liniji« raspšlimsali, doveden je iz Sarajeva jedan puk njemačke 181. divizije, 48. brzi odred i tvrđavski bataljon.

Sve skupa oko 24000 okupatorovih i kvislinških vojnika pokušavalo je da zaštiti i očuva neretvljanski operativni pravac koji je bio od izuzetnog operativnog značaja za njemačku Komandu Jugoistoka i grupu armija »E«, koja se povlačila iz Srbije i Crne Gore na sjever, odnosno da zadrže širi rejon Mostara, zajedno sa Nevesinjem, Čapljinom, Metkovićem i Širokim Brijegom koji je u planovima Nijemaca činio jedinstvenu odbrambenu zonu. Ukratko: »mostarski položaji su branjeni da bi se sa njih prihvatile odstupne kolone iz Crne Gore, a zatim da se zaštiti lijevi bok odstupnih kolona na putu Višegrad - Sarajevo - Bosanski Brod, pa i radi osiguranja dalje eksploracije hercegovačkog boksita.²⁸⁷

²⁸⁴⁾ Zbornik NOR, IV/30, d.87, fusnota 2.

²⁸⁵⁾ Zbornik NOR, IV/32, d.8, fusnota 4.

²⁸⁶⁾ Isto (fusnota 4).

²⁸⁷⁾ »Vojno delo«, br. 2, 1985, str. 139, general-major Ante Biočić: »Mostarska operacija«.

Kada je u to vrijeme, 20. novembra, Štab 29. divizije naredio 13. brigadi²⁸⁸ da sa svoja dva bataljona ostane na liniji Buna - Vranjevići da bi zatvarala pravce ka Domanovićima i Dabru, te da poruši i jače pregradi komunikaciju Buna - Gubavica radi sprečavanja iznenadnog napada, a da svoja dva bataljona odmah prebací na sektor Udrežnje - Biograd - Rabina, na niskoplaninski greben sa vrhovima iznad 1000 metara, i smijene jedinice 14. hercegovačke brigade upućene u sjevernu Hercegovinu, da na tom prostoru bataljoni manevrišu i ne dozvoljavaju upad neprijatelja na slobodnu teritoriju, linija fronta 13. brigade se gotovo udvostručila. Zauzimala je ogroman raspon od 25 kilometara vazdušne linije, uz to na značajnom komunikacionom području, čije će se slabosti ubrzo ispoljiti.

Tada su sve brigade, na osnovu zapovijesti Štaba 29. divizije od 20. novembra 1944, kada su dobine nove neposredne zadatke, obaviještene da je zadatak Divizije da sa glavninom svojih snaga uništava neprijatelja u kotlini Neretve, na prostoru sreza Nevesinje i na komunikaciji Mostar - Široko Brijeg - Kočerin, da u povoljnem momentu ovlada Mostarom i Nevesinjem i nastavi gonjenje neprijatelja, da vrši razbijanje preostalih četničko-ustaških grupica i mobiliše i organizuje narodnu vlast.

*Komunikacija Mostar - Nevesinje kost u grlu
sučeljenih snaga*

Neposredni zadaci 13. brigade dobijeni od Štaba Južnohercegovačke NOU grupe da tokom novembra zatvara pravac prema Stocu i Dubravama na liniji Gubavica - Vranjevići - Žulji i ofanzivno dejstvuje na uporište Buna - Blagaj - Busak, prošireni su 20. novembra zahtijevom Divizije da Brigada smjeni 14. hercegovačku brigadu i svoje linije odbранe proširi na sektor Udrežnje - Biograd, ka Nevesinju i komunikaciji koja vodi za Mostar. Četiri bataljona 13. hercegovačke brigade, njenih 1100 boraca, kojima su 12. novembra pridodati jedan vod tenkova 1. bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ i jedan vod protivtenkovskih topova, će se puna tri mjeseca na ovoj komunikaciji preganjati i nadmudrivati, braniti i napadati, oni koji su morali da jakom nevesinjskom garnizonu doturaju veće količine hrane, municije i oružja, i bataljoni 13. brigade čiji su dnevni raporti rijetko kad ostajali bez objašnjenja šta se dešava na komunikaciji usjećenoj u gola i siva brda. Tako je i 10. novembra oko 300 vojnika, podržavanih sa dva tenka i topom, iz Buska i Tanovića Hana izvršilo ispad prema položajima 1. i 4. bataljona na sektor Vranjevići - Kamena - Žulji. I dok se vodila borba s tim snagama, druga neprijateljeva kolona, 400-500 vojnika, uspjela je da s druge strane ceste, preko Podveležja i sela Kokorine, stigne do ceste i popravi porušenu cestu kod Velagića.

»Ovog dana neprijatelj je izvršio detaljnu opravku ove komunikacije i pojačao svoja uporišta uz ovu komunikaciju kako bi istu branio i mogao koristiti za svoje svrhe« zapisano je u brigadnom operacionom dnevniku 10. novembra.²⁸⁹

ANOP-a, k.l 143, f.8, d.34.
²⁸⁹⁾ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.5, dok. 2.

Ali, i pored ojačanih uporišta, gustih zasjeda i patrola uzduž ceste, upravo tim brdovitim krajem preko Podveležja i do Kamene i Žulja od oktobra 1944. do februara 1945. gotovo svakog drugog ili trećeg dana su »tkali« kuriri i izvodili na oslobođenu teritoriju dobrovoljce iz Mostara, gdje je tog ljeta i jeseni izvršena jedinstvena mobilizacija boraca NOVJ u okupiranom gradu. Patrioti grada su pisanim pozivom (od kojih se ubrzao radi konspiracije odustalo), štampanim u ilegalnoj štampačiji Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, pozivani u NOVJ, i samo rijetki se nisu odazvali,

Tom neprekinutom planinskom trasom slobode, što se plela između bunkera i vrtača te posljedne ratne zime neposredno je »tkao« mostarski kurir Alija Kreso Ala, obavještajni oficir 1. bataljona, i kuriri Salko Repeša, Hilmija Mrgan i Safet Dizdar Safa. Tako je Štab 13. brigade u izvještaju od 28. novembra javio Diviziji: »Sinoć je iz Mostara izašlo 46 domobrana od kojih 12 glazbara sa svim instrumentima vojne muzike iz Mostara. Među ostalim nalazi se 5 ljekara... Dalje 22 bolničara iz bolnice u Mostaru, među kojima 2 sanitetska oficira i jedna drugarica«.²⁹⁰

Usklađenost i sadejstvo snaga s oslobođene i neoslobođene teritorije u vrijeme kada se pripremala posljednja bitka za oslobođenje cijele Hercegovine, mogli su se ostvariti jer su prethodno bili ispunjeni svi preduslovi: moralni, idejni, politički, vojni, i na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, tj. svi subjekti bili su povezani sa rukovodećim centrima, političkim i vojnim, i usmjereni ka realizaciji opšte operativne konцепcije. U odnosu na Mostar, veoma širok odziv građana za odlazak u svoju narodnu vojsku svakako je bio rezultat dugogodišnjeg djelovanja KPJ, koja je »uspjela negdje da udahne a negdje još više da razvije, u danima strašnih sukoba sa neprijateljem«, u većine građana Mostara slobodarske ideje, ona je uspjela da probudi moralne vrijednosti u čovjeku i stvori od građanina, bez primoravanja i sile, pregaoca spremnog na najveće žrtve koje čovjek može da da«, kako je jednom prilikom zapisao Avdo Humo, član PK KPJ za BiH.²⁹¹

Noću i vođeni četnicima ili ustašama, kroz nezaposjednute dijelove fronta hercegovačkih brigada, probijali su se u pozadinu i manje grupe legionara diverzanata, nekad obučenih u engleske uniforme ili u »partizanska odijela« s petokrakom na kapama, snabdjevenih lažnim ispravama i malim predajnim radio-stanicama, nastojeći da povežu i objedine grupice zaostalih ili ostavljenih ustaša ili četnika, »škripara«, njih oko 3000, koliko ih je u jesen 1944. bilo na oslobođenoj teritoriji Hercegovine. Protiv njih su od 7. decembra 1944. nosioci borbe bili novoformirana Hercegovačka brigada narodne odbrane, Zaštitni bataljon 29. divizije, organi OZN-e, terenski partizanski bataljoni, straže i drugi organi komandi područja, narodnooslobodilački odbori i simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta.

²⁹⁰ VII, ANOP-a, k.l 144/11, f.7, d.23.

²⁹¹ »Mosti«, časopis za kulturu i društvena pitanja, Mostar, april 1985, br. 57, str. 16, M. Seferović: »Osobenosti partizanskog Mostara u vrijeme priprema i izvođenja mostarske operacije«.

Neusklađeno sadejstvo pješadije i tenkova

U prvi mrak 12. novembra iz svojih zaklona podigli su se prvi put jednovremeno bataljoni 13. brigade i krenuli u napad na neprijateljeve položaje na komunikaciji Mostar - Nevesinje i uzduž rijeke Bune. Drugi bataljon, koji je dobio glavni zadatak u tom napadu, sručio se sa Gubavice, praćen vodom tenkova prema selu Buni, kako bi se most na rijeci Buni zauzeo i neprijatelj protjerao na drugu stranu rijeke. Treći bataljon, koji je sa ostalim bataljonima krenuo u napad radi vezivanja neprijateljevih snaga na ostalim sektorima, stigao je do iznad prvih kuća uporišta Blagaj, odnosno do vrela Bune. Četvrti bataljon napadao je na liniji Gnjilo - Brdo - Busak, a 1. bataljon na žandarmerijsku stanicu u Bišini.

Bio je to prvi put da su u napadu (i u odbrani) bataljona 13. brigade učestvovali tenkovi i protivtenkovska oruđa, a i za tenkiste je to bilo prvo iskustvo u noćnim borbama, i to putem koji se spuštao niz kamenjar, što je znatno uticalo da je pokret pješadije i tenkova na utvrđeno uporište u selu Buni, koje je bilo uklopljeno u spoljni pojas odbранe Mostara i zbog mosta imao veliki taktički značaj, tekao kako je malo ko očekivao.

Izostalo je i neposredno izviđanje zemljišta, neprijatelja i pravaca napada tokom dana, pa i osnovna obuka sadejstva između pješadije i tenkova. Upoznavanje neprijatelja i naših snaga vršeno je po karti, i u tako ishitrenim okolnostima, u želji da se neprijatelj prepadom odbaci sa utvrđenih položaja, izvršen je noćni napad.²⁹²

S obzirom na to da su položaje u Mostarskom polju, uzduž rijeke Bune, branili njemački 118. izviđački bataljon, jedan alarmni bataljon,²⁹³ tenkovska četa i tri divizionala artiljerije, neprijatelj je i te noći, poslije izvjesnog iznenadenja više zbog pojave tenkova i topova, bez osobitih gubitaka i žurbe povukao svoje osiguravajuće dijelove na desnu obalu Bune, očekujući i dalji rasplet napada. A on je neočekivano zastao.

Već u prvom naletu tenkovi su se našli van puta i dva su se zaglavila, a jedan prevrnuo. Za njihovu odbranu su privučena protivtenkovska oruđa. Drugi bataljon je i dalje napadao, ali bez tenkova se nije moglo prodrijeti u uporišta i srušiti most. Borci su ovladali prvim rovovima koje je neprijatelj držao, došli su i do žičane prepreke neposredno ispred škole, ali dalje nisu mogli od jake mitraljeske vatre. »Po izjavi komandanta 2. bataljona, majora Mrgana, neprijatelj je u ovom napadu pretrpio velike gubitke u mrtvim i ranjenim, a u jednom momentu došlo je čak i do svade između Nijemaca 'vražijaka', tako da su se i međusobno ubijali«, izvještavao je štab Južnohercegovačke operativne grupe 14. novembra 1944.²⁹⁴

U međuvremenu je njemačka komanda, odmah poslije neuspjelog napada tenkova, dovukla protivkolce na Bunu, pa su tako te noći tukli

²⁹²> M. Babić: »Oklopne jedinice u NOR«, VIZ, 1968, str. 138, 139.

²⁹³) Njemački nacisti su u svojim jedinicama organizovali »alarmne« sastave i koristili se njima u borbi, odnosno cijelokupno ljudstvo snabdjevačkih i drugih ustanova obrazovalo je »alarmne« jedinice i stupale su u borbu, u određenim situacijama, zajedno sa borbenim formacijama.

²⁹⁴ Zbornik NOR, IV/30, d.87.

topovi, s obje strane položaja, a i njemačke haubice cestu kojom su se kretali tenkovi prema Gubavici. Jedna granata neprijateljskog topa pogodila je i znatno oštetila jedan tenk, a drugi djelimično. Do četiri sata izjutra jednim ispravnim tenkom izvučena su iz borbe oba oštećena tenka i dovučena do zaklona. Među šestoricom ranjenih poslužilaca, četvorica su bila teško povređena. Te noći je i 13. brigada imala šestoricu ranjenih u bezuspješnim napadima na Blagaj, Gnjilo brdo i Bišinu.

I dok je Štab Južnohercegovačke operativne grupe smatrao da, na osnovu žilave odbrane, neprijatelj najvjeroatnije namjerava po svaku cijenu braniti Bunu, tu borbu tenkisti su shvatili kao primjer »kako ne treba upotrebljavati tenkove u noćnom napadu«, da je »osnovni uzrok neuspjeha u slaboj pripremi napada«, i nedovoljnog sadejstva sa pješadijom, pa otuda »ni iznenadenje koje je postignuto u početku napada nije moglo biti iskorisćeno«.²⁹⁵

Sutra uveče, nakon što je motomehanizovanu kolonu od 15 kamiona i 6 tenkova napao 1. bataljon i ubio 8 vojnika, probilo se iz Nevesinja u Blagaj oko 600 legionara. Artiljerija koja je pratila kolonu, obezbeđujući se od novog napada, tukla je sutradan (14. oktobra) nasumice padine okolnih brda. Toga dana je Grupa tražila od Divizije da se 14. brigadi dodijeli radio-stanica, jer je veza s tom brigadom bila veoma sporra, pa otuda se nije mogla efikasno organizovati usklađenja saradnja. Nedostajalo je i puščane municije kao i 400 pušaka za nove borce. Sutradan, 15. novembra, komandant Grupe javio je radio-depešom Diviziji da Nijemci užurbano utvrđuju liniju Mugoš - Gnojnice, južno od Mostara, da ispred položaja gusto postavljaju minska polja, da na tim poslovima rade prikupljeni građani, Mostarski obavještajci javljaju da će neprijatelj braniti veoma energično uporišta Nevesinje, Bijelo Polje i Široki Brijeg, da se među njemačkim vojnicima govori i o tome da su u tom kraju, radi toga da bi sačekali trupe iz Albanije, da se na sektorima bataljona jedne i druge brigade vrše samo »prepadne« radnje.²⁹⁶

Bila su to dva posljednja obaveštenja komandanta Grupe jer već sutradan, 16. novembra, Štab 29. divizije donio je naredbu o rasformiranju, nakon »izvršenja specijalnog zadatka«, Južnohercegovačke operativne NOU grupe, da će 13. i 14. brigada ubuduće biti pod neposrednom komandom Divizije, da se radio-telegrafista sa stanicom, šifrantom i telefonsko-telegrafske vod uključuju u sastav 13. brigade.²⁹⁷

»Ne u tralizovana« artiljerija

U vrijeme izvođenja više manjih prepada na neprijatelja, preuzimanja položaja od 14. brigade i znatnog povećanja dužine odbrambenog fronta 13. brigade, kada su samo u jednom noćnom prepadu bombaši 1. bataljona na Kiti, glavici sa koje se štitio automobilski put, u više osvojenih bunkera »izbrojali 13 mrtvih« legionara, povlačeći se zatim sa sedmoricom ranjenih boraca, kada su udarna odjeljenja i drugih bataljona od 16. do 25. novembra »uznemiravali kako noću tako i danju

²⁹⁵> M.B., n.d., 139,

²⁹⁶> VII, ANOP-a, k.1 146, f.2, dok. 10.

²⁹⁷> Zbornik NOR-a, IV/30, d.92.

neprijatelja», čije su haubice i teški minobacači »stalno tukli naše položaje bezuspješno«, obavještajni i izviđački organi Brigade razvili su mnogostruku aktivnost, posebno sa Mjesnim komitetom KPJ za Mostar, radi dobijanja plana odbrane grada, rasporeda protivničkih snaga i drugih obavještenja.

Takvi podaci nisu se primali samo kurirskim vezama, već i preko radio-stanice, jer među oficirima i vojnicima domobranksih jedinica bilo je više patriota i, jedan njihov ilegalni punkt, bio je upravo u domobranskoj radio-centrali u Samostanu časnih sestara u Zahumu. Tako je i 15. novenbra 1944. Štab 29. divizije radio-depešom javio 13. brigadi: »Prenesite Mostaru slijedeću depešu: 'Slušamo vas na 5560 kc, a odgovaramo na 4073 kc. Naš znak KÜO, a vaš RPK. Vrijeme rada 12, 35 i 01, 25. Vi zovite prvi. Početak rada 16.o.mj. Vojo« (Osmokrović)²⁹⁸

Radio-veza sa Mostarom bila je prekinuta djelimično i zbog hapšenja saradnika NOP-a među domobranima, i poruku je Savo Govedarica, rukovodilac voda za vezu »poslao napismeno«.²⁹⁹

Sve što je pulsirano radio-depešama, izviđajima, pismima i usmenim porukama, upućivalo je na to da se neposredno primakao konačni obračun sa okupatorom i njegovim saradnicima, da se u pokret oslobođenja uključuju nacionalne i socijalne sredine i u područjima u kojima su ustaše ili četnici imali do tad znatniji uticaj.

Kada su veze sa Mostarom bile prekinute četiri dana zbog dolaska ustaša u Blagaj, izviđačka desetina probila se na Podvelež i do Bijelog polja, sjeverno od Mostara, gdje je uspostavila saradnju s ilegalcima i od njih dobila dragocjene podatke. Zamjenik komandanta Brigade Milan Tabaković obavjestio je radio-depešom Diviziju da se u Bijelom polju nalazi Štab 369. divizije, 500 Nijemaca i 200 legionara, u susjednom selu Vrapčići dva eskadrona konjice sa 300 ljudi, oko crkve i prema Neretvi benzinska burad i municija, u Crvenom Hanu 100 njemačkih vojnika i tri protivtenkovska topa, da je kod Kožulja smještena puščana municija da se iz Gnojnice neprijatelj povukao u grad, i druge podatke.³⁰⁰

U Nevesinju je 24. novembra bilo 1.200 vojnika 'vražije' divizije, pet haubica kalibra 105 mm, dva brdska i dva protivkolska oruđa, pet teških bacača i više automatskog oružja, na položajima Bakračuša - Dubovica - tanovića Han - Gnjilo brdo - Busak 600 vojnika, dva brdska topa i dva protivkolska, u Blagaju oko 80 'vražijaka' i 120 ustaša, dva topa, na Buni 90 vojnika sa protivkolcem, u dva sela južno od Mostara 200 legionara i ustaša sa jednim topom. U Mostaru je tada bilo oko 1.000 'vražijaka', ustaša i Nijemaca, pet haubica 105 mm, četiri protivkolca i dva protivavionska topa, u Bijelom Polju 1.800 vojnika sa sedam topova, a u svim neprijateljevim uporištima bilo je 14 tenkova (5 ispod

Obavještajni i drugi podaci koji su poslati Diviziji četiri dana kasnije, 28. novembra, upućivali su na nove neprijateljeve namjere, jer se

²⁹⁸ VII, ANOP-a, k.l 146, f.2, dok. 10.

²⁹⁹ VII, ANOP-a, k.l 146, f.2, dok. 10.

³⁰⁰ Pukovi JNA u penziji, živi u Sarajevu.

³⁰¹ VII, ANOP-a, k.l 146, f.7, dok. 23.

dan ranije iz Mostara u Nevesinje probila kolona od 1.000 'vražijaka' sa oko 100 vozila (kamiona, kola i 7 tenkova) natovarenih ratnom opremonom. Nevesinjski garnizon je na taj način imao 2.000 vojnika i 20 topova. Tu kolonu su napadali tri brigadna bataljona i iz njenog borbenog stroja izbacili oko 60 vojnika, zaplijenili 20 pušaka, uz jednog poginulog i pet ranjenih boraca. Odmah poslije dolaska u Nevesinje, oko 700 legionara preselilo se u obližnje selo Bojište kako bi izbjegli bombardovanje savezničke avijacije, koja je i na traženje 13. brigade da se napadnu vojni objekti uskoro bombardovala garnizon (19. i 20 decembra).

Nisu se znale tačne namjere neprijatelja da li želi da se probije preko Kalinovika za Sarajevo, ili radi prodora prema Gacku, i sačeka njemačke snage iz Crne Gore. U gradu su bili i četnički komandanti Vaso Gutić, Četko Petković i Vujičić, i pregovarali sa njemačkim komandanatom nevesinjskog garnizona tražeći dalju saradnju, da se u njemačkim bolnicama liječe ranjeni četnici, da dobiju municiju, što je komandant prihvatio uz uslov da će to dobiti samo onda kada budu vršili akcije protiv 29. divizije.³⁰²

Stalna noćna i sve češća dnevna sukobljavanja sa neprijateljевим snagama, zimski dani i nedovoljna lična opremljenost boraca za ratovanje u planinskim uslovima, ledeni sjeverac koji je šibao sa Veleža, go tovo svakodnevno topovska i minobacačka tutnjava i česta ranjavanja, zagorčavali su život na dugačkoj liniji odbrane, pogotovo mobilisanim borcima, pa je za samo osam dana, od 20. do 28. novembra, dezertiralo 20 boraca. Tih dana traženo je depešom odobrenje od Divizije da li u Brigadi mogu, primjera radi, strijeljati nekog desertera, kako bi se spriječilo dalje njihovo bježanje.

»Organizatore deserterstva najstrožije kažnjavajte, Vojo (Kovačević) i Vlado (Šegrt)«, stigao je odgovor 25. novembra. Brigada je dva dana kasnije u izvještaju pitala: »Odgovoreno nam je da desetare strogo kažnjavamo, da li možemo strijeljati«. Niko nije strijeljan (izuzev jednog člana KPJ ljeta 1944), a i deserterstva su uveliko prorijeđena.³⁰³

³⁰² VII, ANOP-a, k.1 144/11, f.7, dok. 26.

³⁰³ vii, ANOP-a, k.1 144, f.7, dok. 26; I na takvoj toleranciji i međusobnom povjerenju izrastala je 13. hercegovačka brigada, odnosno sagledavane su ljudski i krajnje odmjereno grube greške i slabosti pojedinaca u kritičnim trenucima. »Bila je prisutna i pojava deserterstva, ali nijednom to nije rješavao Vojni sud, koji je, inače, u Brigadi postojao, već su primjenjivane, po pravilu, mjere političko-vaspitnog rada i druge prema ocjeni svakog slučaja i situacije«, zapisao je u prepisu svoje ratne bilježnice partijski rukovodilac 13. brigade Novak Andelić. »Ne sjećam se ko je bio u pitanju, ali ostalo mi je u sjećanju da je jedan deserter povratnik na Trusini, jula 1944. godine, upućen sa bombom na neprijateljski položaj da je baci iz neposredne blizine, a ako se vrati i ne izvrši zadatak da će u povratku biti ubijen od nas (tako mu je rečeno). Taj sam prizor posmatrao. On je taj zadatak izvršio i kasnije bio dobar borac i, ako me sjećanje ne vara, postavljen je za vodnika. To ne znači da Vojni sud Divizije nije donosio odredene kazne za pojedine prestupe, pa i deserterstva, najčešće upućujući kažnjene u brigade. Na posljednjoj (25) stranici prepisa »Iz ratnog notesa«, koji je autor ove monografije dobio maja 1985, N. Andelić je napisao: »Sjećanje je nepouzdano saveznik, tek ponešto, posigurno, ostaje zapamćeno. Iz ovih bilješki, iako oskudnih, ponešto se vidi o partijskom i političkom radu u Brigadi. Šteta je što nisam više bilježio o divnim ljudima-borcima, drugovima i drugarcama, a naročito o onima koji su svoje živote dali za slobodu i o stanovništvu koje je sa Brigadom, na širokim prostorima Hercegovine, bilo nepokolebljivo u borbi. Bilježeno je ponešto za potrebe tekućeg rata«.

Svakodnevno obaviještavani o uspjesima hercegovačkih i drugih brigada širom zemje, čemu je doprinijela i česta radio-veza sa 10., 11. i 14. brigadom, borci su bili sve više uvjereni, pa i oni kolebljivi, da ih očekuju završne borbe za oslobođenje Hercegovine, Bosne i drugih krajeva zemlje.³⁰⁴

Prvi napravljeni splav radi prelaza rijeke Bune, posljednje vodene prepreke pred Mostarom, potopljen i maskiran, ostao je neotkriven sve do februara 1944.

Istureni dijelovi bataljona, podržani i baterijom topova-protivkolci-ma koji su bili pridodati 1. bataljonu za odbranu komunikacije Doma-novići - Buna, i brdskim topovima koji su prebačeni na sektor Udrež-nja, blokirali su mitraljeskim rafalima svaki pokret tokom dana u Bla-gaju, odakle su, iz dvorišta katoličke crkve, odvraćali topovi, a bacači iz dvorišta pravoslavne crkve, kao i artiljerija iz Tanovića Hana i Mu-kosa. Eksplozije stotina granata odjekivale su Mostarskom kotlinom, ali žrtve su bile veoma rijetke, »što treba pripisati vještini bataljona (1. i 4.)«, jer, »čim neprijatelj počne sa gađenjem artiljerijom naši se podvu-ku pod neprijateljske položaje i neprijatelj zbog vlastitih gubitaka pre-staje sa gađanjem«. Neprijatelj je, isprepadan stalnim noćnim napadima, užurbano oko svih uporišta stavljao bodljikavu žicu i mine ispred bun-kera, krčio je unaokolo i stvarao brisani prostor, »čak i manje kamenje povadi tako da dobije potpunu čistinu«.³⁰⁵

Ispit hrabrosti na brisanom prostoru

Iako su gotovo svi bataljonski položaji bili izloženi neprijateljevoj vatri, svaka četa imala je i svoju potpunu čistinu ili »kritični dio terena« kuda se samo noću bezbjedno prolazilo. Pošto su to bili brisani pro-stori, najčešće, između neposredne pozadine četa i njihovih isturenih di-jelova u prvoj liniji položaja, »kritični dio« terena morao se povremeno i danju prelaziti naočigled neprijatelja, koji ne bi propuštao priliku da topovima i mitraljeskim rafalima, te puščanim plotunima, sprijeći pre-trčavanje brisanog prostora, kao što je to bio slučaj sa borcima 1. ba-taljona na padinama dubravskog platoa koji su prelazili u ravnicu pre-ma lijevoj obali rijeke Bune.

Preko tih »poligona smrti« svaki dan je nekoliko boraca prelazilo i izlagalo se smrtnoj opasnosti, ali i polagalo svojevrsni ispit: na njima su se novopečeni komunisti, kandidati KPJ i skojevci »kalili kao vojnici revolucije i istovremeno učili i savlađivali ratnu vještinu i brže i bolje nego u bilo kojoj mirnodopskoj akademiji«, preko njih je vodila i ona zlatna nit tradicionalne borbenosti Bataljona i poistovjećivanje s borci-ma nekadašnjeg slavnog Mostarskog batljona i, »upravo se na njima i oko njih, donosile sudbonosne odluke da li stupiti ili ne stupiti u

³⁰⁴ »Naši štabovi su svi tražili i primjenjivali radio-saobraćaj međusobno«, zapisao je u napomenama na tekst monografije prvi ratni komandant 13. brigade general-potpu-kovnik Danilo Komnenović. »Medutim, nisu ni pomišljali da su njihove radio-depeše redovno otkrivane od neprijateljske strane, sve zbog naše proste šifre koju su Nijem-ci brzo otkrivali u Komandi 2. oklopne armije. To je imalo teške posljedice uopšte za naše snage. Dakle, radio-stanice su bile naše zlo koje smo, ipak, savladali, ali i teš-ko platili.«

³⁰⁵ VII, ANOP-a, k.1 152/1, f.6. d.28.

redove Partije onih koji prkose smrti», zapisao je u svom intimnom zapisu partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Ćerimagić.³⁰⁶

Na položajima se učvršćivao borački i komunistički moral, borci sučeljavali sa životnim opasnostima svoje svakodnevnice, jer je od svojih članova tražila da svuda i na svakom mjestu služe za primjer, pa i da provjere spremnost kandidata za stupanje u redove revolucionara, polažući ispite zrelosti i izlažući se smrtnim opasnostima. »Tako su se, u praksi izvodeći revolucionarnu nastavu hrabrosti i vojne snalažljivosti, jedni učili a drugi doučavali«, uzrastajući u borce sve širih mogućnosti, odlazeći na kurseve, škole, i druge jedinice.

Posljednjih novembarskih dana načelnika Štaba brigade kapetana Branislava Kisića, zamijenio je poručnik Smail Balalić,³⁰⁷ dotadašnji načelnik Štaba 11. brigade; komandanta 2. bataljona majora Omera Mr-gana, koji je otišao na dužnost zamjenika komandanta 12. brigade, poručnik Krsto Dabović, komandant 1. bataljona (za komandanta tog bataljona postavljen je Lazo Čvoro); komandanta 3. bataljona, poručnika Spasa Dobranića, koji je otišao na dužnost u Komandu II područja, poručnik Novica Kijac (do tada zamjenik komandanta tog bataljona); pomoćnika političkog komesara 2. bataljona Branka Ruskovića, komesar čete u bataljonu Hasan Beribak, pored više drugih zamjena i postavljenja komandira i komesara četa, intendantata, vodnika i vodnih delegata, desetara.³⁰⁸

³⁰⁶ jz šireg pisma S. Ćerimagića autoru ove monografije.

³⁰⁷ Oficir JNA u penziji, umro u Mostaru 1986.

³⁰⁸ Naredbom Štaba Brigade br. 30 od 10. novembra 1944, postavljeni su: za političkog komesara 1. čete 1. bataljona Muhamed Kreso, za njegovog pomoćnika Mladen Vu-kanović (poginuo na Ivan-planini, marta 1945), za pomoćnika političkog komesara 1. č. 2. bataljona Esad Humo (poginuo 8. februara 1945), za komesara 2. čete 2. bataljona Iljet Hadžić, za komesara 3. čete 2. bataljona Danilo Toholj, za pomoćnika komesara 3. čete 4. bataljona Milan Šarenac, za pomoćnika komesara Prateće čete 4.b. poručnik Obrad Gaćina, za zamjenika komandira 2. čete 3. bataljona Rajko Kuljić, za komandira Prateće čete 3. bataljona potporučnik Vlado Vukoje, za komandira 3. čete 4. bataljona Tomo Komnenić, a za njegovog zamjenika Spasoje Salatić (VII, ANOP-a, k.l 152 I, f.14, d.21).

Naredbom Štaba Brigade broj 31. od 29. novembra 1944, u kojoj se kaže daje održan podoficirski kurs od 29. oktobra do 18. novembra, da su svi uspješno završili nastavu i da su dobili uvjerenja o završenom kursu, pominje se da su sa odličnim uspjehom završili kurs: zamjenik komandira iz 2. bataljona Bećir Šuta i vodnik iz 1. bataljona Sreten Bjelica, da su vrlo dobar uspjeh postigli desetari iz 4. bataljona Hasan Čerkic i Mirko Moro, vodnik iz 2. bataljona Mujo Hamzić, desetar iz 1. bataljona Stevo Medan, a dobar uspjeh desetari iz 3. bataljona Rajko Medan, Spaso Ivanišević, Aćim Donlez i vodnik Pero Marić, desetar iz 1. bataljona Gojko Bošković i desetar iz 4. bataljona Božo Vučetić (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.13).

Naredbom Štaba 29. divizije br.1012 i 1013 od 27. novembra 1944 (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, dok. 16) unapređeni su u viši čin podoficira drugovi iz 13. hercegovačke brigade: u čin starijeg vodnika - Šarenac (Luke) Vlado, Milošević (Vlada) Žarko, Šešlja (Stojana) Jovan, Salatić (Špira) Spasoje, Parović (Nikole) Vaso, Šešlja (Save) Danilo, Čorlija (Jovana) Rade, Vukoje (Đorda) Danilo, Bjelica (Laze) Milorad, Hadži-omerović (Mustafe) Mehо, Idriz (Ibre) Ramo, Vilogorac (Halil) Ragib, Marić (Alije) Mujo, Brkić (Ibre) Džemal i Đurasović (Danila) Vasilija; u čin vodnika - Gaćina (Novaka) Obrad, Vučković (Obrena) Maksim, Kalem (Nikole) Mijo, Ćiber (Mustafe) Mu-hamed, Kelecić (Ibre) Alija, Boškajilo (Alije) Huso, Jelovac (Alije) Ibro, Peco (Meh-medalije) Hamdija, Colović (Gojka) Danilo, Prohić (Ibra) Suljo, Turajlić (Halila) Salko, Đonlez (Jola) Aćim, Kuzman (Milana) Aleksije, Matović (Gojka) Milan, Slijepčević (Mi-lutina) Rade, Kunovac (Jefta) Danica i Bajrović (Asima) Angisa; u čin mlađeg vodnika - Bošković (Jova) Vlado, Idriz (Muja) Halil, Rahić (Meha) Alija, Marić (Sa-lka) Omer, Omanić (Ibre) Bećir, Martinović (Huse) Halil, Medan (Jove) Rajko, Do-branić (Vidoja) Milko, Pekušić (Alije) Džemal, Božinović (Antuna) Antun, Kojić

U brigadnoj bolnici u selu Jasenoj, gdje su bili i Štab 13. brigade, Omladinska četa,³⁰⁹ Izviđački vod, bojna komora, intendantura, lijećilo se 25 boraca, a u Bolnici u Stocu 39 boraca 13. brigade.

Podijeljena su i prva odlikovanja, ordeni i medalje za hrabrost, povale i druga priznanja mnogim borcima i rukovodiocima.³¹⁰

Iako je 13. brigada imala zadatak da u novembru likvidira neprijateljeva uporišta na Buni, u Blagaju i uzduž komunikacije Nevesinje - Mostar, a kojoj to nije uspjelo (jer je i taj zadatak, događaji su to potvrdili, bio nerealan), ipak je odbijala sve neprijateljeve pokušaje usmjereni ka odbacivanju Brigade od glavne komunikacije na kojoj je, kao i pored Bune, ostalo u novembru 99 poginulih neprijateljevih vojnika, uz neutvrđeni broj ranjenih.

Nagli razvoj jedinica i sve složenije vođenje borbe uslovili su da se od bataljona zatraži (11. novembra) brižljivije vođenje »administracije«, podrazumijevajući jedinačni spisak boraca, posebno knjige za poginule i ranjene, knjigu desertera (»Vidjeće se ko je bio kukavica ili izdajnik našeg naroda i pobegao iz jedinice ili sa bojnog polja«), da se iz pojedinačnog spiska vidi i to ko je proizveden i unaprijeđen, odlikovan, pohvaljen, kažnjen, ukratko, da »knjige posluže kao osnov ocjene ljudi u našem budućem životu«, jer će, kako je zapisano, »po završetku rata glavnu riječ u budućoj našoj državi imati samo najbolji sinovi našeg naroda«, tj. neće se »dozvoliti da se na pozornicu našega života pojavi neki izdajnik ili špekulant«, da će sve to što se zapiše »sutra biti istorijski dokument stanja i razvoja« svake jedinice.³¹¹

Šire sagledavanje značaja svega što se zapiše o životu Brigade i svakog borca, doprinijelo je da se pregledi glavnih zbivanja upotpune značajnim pojedinostima. Ali, kada su učestali pisani zahtjevi da se pojedinci povuku iz jedinica, poput željezničkih i poštanskih službenika, glumaca, zdravstvenih radnika i drugih za rad u pozadini, Štab Brigade je 28. novembra upozorio bataljone da ubuduće otpust pojedinih boraca

(Mehe) Hivzo, Milutinovic (Pere) Dimitrije, Bošković (Nikole) Risto, Škrbo (Tripe) Krsto, Perišić (Pere) Milan, Čolović (Gojka) Vaso, Sarenac (Marka) Boriša, Salatić (Gavrila) Nedo, Sarenac (Nikole) Mihajlo i Milošević (Andrije) Milorad; u čin desetara - Selimić (Hasana) Ibro, Pudar (Koje) Radivoje, Pavić (Todora) Mirko, Tabaković (Muje) Meho, Vuković (Milutina) Mitar, Bratić (Petra) Gojko, Moro (Todora) Mirko, Petrović (Sime) Petar i Mustagrudić (Sadika) Kaplan.

³⁰⁹ Omladinska četa 13. brigade čestitala je 7. novembra 1944. Štabu 29. divizije »Dan Velikog oktobra«, napominjući da će i omladinci 13. brigade znati da čuvaju tekovine narodnooslobodilacke borbe, kao što i omladinci Sovjetskog Saveza znaju da čuvaju tekovine oktobarske socijalističke revolucije, potpisavši se: komandir Gojko Uljarević, komesar Džemal Novo, vodnici Branko Pudar i Milorad Samardžić, politički delegat Cazim Premilovac, desetari Milosav Gluhajić, Adii Sator, Milorad Bokun, Spaso Sudar, Borko Ružić, Branko Grahovac, Vukasin Davidović, Milan Samardžić, Stojan Kovačina, Omer Pehlić, Omer Begović i Mišo Lopin.

³¹⁰ Krajem novembra (VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.12, dok. 6, 28. XI 1944) u Brigadi su odlikovani: Ordenom za hrabrost - Mićević (J) Stevo, Montiljo Avram, Marić (s) Ibro, Vujović (B) Branko, Radovanović Radovan, Čorlija (M) Boriša, Milošević (R) Žarko, Gaćina (N) Obrad, Salatić (Š) Spasoje, Corlija (J) Rade, Milošević (O) Marko, Sunagić (H) Fajko, Tomanović Danilo, Okuka (M) Veljko, Spahić (M) Osman i Čerkez (M) Augustin; Medaljom za hrabrost - Milošević (N) Vaso, Vukoje (Đ) Danilo, Lojpur (V) Vlado, Milošević (M) Kojo, Česim (M) Salko, Samardžić (D) Spiro, Đurica (Đ) Dušan, Kijac (O) Marko, Bektašević (M) Hakija, Ružić (S) Milan, Novo (Š) Džemal i Skočajić (R) Branko.

³¹¹ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.9.

može da odobri samo superreviziona komisija pri Štabu Brigade, koja odobrava i premještanje iz jedne u drugu jedinicu.³¹²

»Bataljonska administracija« naglo je razgranala svoju evidenciju traženo je to od nje, bilježila je i sve ljekare i sanitetsko osoblje u oslobođenim naseljima i varošima, njihov odnos prema NOB, sve sanitetske ustanove, epidemiološku situaciju (broj stanovnika prema predratnom stanju), izbjeglice, stambene prilike, oštećenja od bombardovanja (voda, zarazne i venerične bolesti), šta evakuisati...³¹³

Oslobođenjem više sela i naselja oko prostranog Popovog polja, uzduž donjeg toka Neretve, plodnog platoa Dubrava između Čapljine i Stoca, gradova koji su »ostali« trideset i više kilometara iza položaja 13. i 14. hercegovačke brigade na lijevoj obali Neretve, i položaja 10. i 12. brigade sa desne strane Neretve, ekonomski uslovi snabdijevanja postali su znatno povoljniji, automobilski, poštanski i telefonski saobraćaj organizovani (»u Čapljini je organizovana ložionica i nalazi se uvijek pod parom jedna lokomotiva«, odnosno, proradila je i pruga od Čapljine do Metkovića). Ljudi su obnavljali svoje kuće, zanatske radnje i radionice, ciglane. Život je bivao sve podnošljiviji, kraj rata bliži, i narod tek oslobođenih krajeva, bez terora okupatora i njegovih saradnika, okretao se sve odlučnije svojoj narodnoj vojsci.

Njegov mir i širu saradnju sa odborima narodne vlasti narušavali su u ljubinskom srežu zaostali četnici rasutog Trebinjskog korpusa, zbog čega na tom području i »nije došlo do masovnijeg osipanja škripa«, kao i u stolačkom i čapljinskom srežu više izolovanih grupa ustaša, milicionera i domobrana, gde je, takođe, bilo dosta »škripa«, vezanih za svoje kuće i koji nisu nikom pripadali.

Tako se samo u stolačkom srežu, kako je saopšteno na sastanku Sreskog komiteta KPJ za Stolac 5. decembra 1944,³¹⁴ i pored povratka više porodica u sela Poplat i Bjelojeviće, po strani NOP-a nalazilo 1500 ustaša, domobrana, četnika i muslimanskih milicionera, što nije ostalo bez uticaja na porodicu i širu rodbinu.

Nepovjerenje je ispoljavano i prema akcijama društveno-političkih organizacija, pa je u srežu bilo dva puta više sela u kojima nije bilo organa Narodnooslobodilačkog fronta. Radi što šireg uključivanja hrvatskog življa u NOP, organizovana je u Hutovu partizanska četa od 80 boraca (40 bez oružja), koja je bila »skoro sva sastavljena od katolika« i privremeno se nalazila pod komandom Komande mesta Stolac, radi obezbeđenja magacina i kontrole okolnih sela.

Podvojenost među ljudima³¹⁵ koju je trebalo prevazići širim političkim i organizacionim usmjerenjima ka njihovom okupljanju u NOVJ

³¹²> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.9, d.19.

³¹³> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.10. d.16.

³¹⁴> Arhiv Hercegovine, OK KPJ, k.l. - 227.

³¹⁵) Ustašama, pod pokroviteljstvom okupatora, uspjelo je da u ljeto 1941. masovno ubiju srpski živalj, unesu među narod Hercegovine otuđenje i nepovjerenje, koje su jedino komunisti i drugi patrioti svojom zajedničkom borborom nastojali da preovladaju i da okupe u partizansku vojsku sve poštene Srbe, Muslimane i Hrvate. Tako je samo u jamu »Blatina« (Ržani Do, nekoliko kilometara daleko od Ljubinja) baćeno 1.150 Srba, u »Koritsku jamu« između Bileće i Trebinja, 180 Srba, u jamu oko Bićevleg Brda i Šurmanaca 1.609 Srba iz čapljinskog sreža (iz sela Prebilovaca ubijeno je 637 žitelja)... U srežu gatačkom ustaše su 1941. ubile 235 Srba, iduće godine 230,

održavala se i u »praznom prostoru djelovanja« komunista i skojevaca, jer u opštini Dabar bilo je - pored 374 boraca u jedinica NOVJ i 150 »u ropstvu kod neprijatelja« - i 184 seljaka u četnicima; u opštini Dubrave, pored 303 boraca u NOVJ, bilo je u ustašama 334, domobranima 451, četnicima 10...³¹⁶ Nije trebalo dugo vremena da se i u tim sredinama ljudi uvjere u dalekosežnost narodnooslobodilačke borbe, da se samo pod zastavom NOVJ mogu okupiti svi pošteni Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i drugi čestiti ljudi. Na toj patriotskoj osnovi u 13. hercegovačku brigadu je 26. novembra 1944.^{M7} stiglo iz stolačkog sreza 236 novih boraca, mahom Muslimana i Srba, a idućeg mjeseca dvije stotine mlađih ljudi iz zapadne Hercegovine, velikim dijelom Hrvata, dobriim dijelom iz rasformiranog Zapadnohercegovačkog NOP odreda, pa je Brigada ušla u posljednju ratnu zimu sa 1200 boraca.

Partijsko i skojevsko brigadno savjetovanje

Iako je ustaljenost fronta prema Nevesinju i Mostaru omogućivala da se, bez žurbe, unaprijede radni i teorijski sastanci komunista bogatijim, konkretnijim i raznovrsnijim sadržajima, ipak nije bilo osobitih osvježenja, pa je tako i partijski rukovodilac brigade 5. novembra 1944. održao redovan i dva vanredna sastanka bataljonskih partijskih biroa sa uobičajenim dnevnim redom: politička situacija, organizaciona pitanja, izvještaj o stanju u bataljonu i zaključci. U 1. bataljonu, koji je imao 29 članova KPJ i 10 kandidata, vanredni sastanak biroa završen je zaključkom da se »partijska organizacija počinje osjećati na svim poljima«, da među novim borcima ima i kukavica, da borci imaju dovoljno municije; u 2. bataljonu (21 član, 7 kandidata i 33 skojevca) da je »disciplina na visini« i da ima 48 boraca bez oružja, da su grčevito oslojeni na svoj teren oko kuća; u 3 bataljonu (30 članova KPJ, 4 kandidata i 36 skojevaca) kako treba oktobarska revolucija, a sastanak političkih komesara i delegata 4. bataljona da »od borbe naših naroda zavisi naša sudbina«, da je »u bloku slobodoljubivih naroda Jugoslavija avangardni borac a ne komordžija«.

Članovi Štaba 13. brigade (10. novembra) razmatrali su, poimenično, o vojnem i političkom uzdizanju komandira i komesara, o značaju vođenja i bilježenja svih zbivanja u bataljonima i u sređivanju intendanture, o radu sekcija oko Štaba Brigade, a u nekoliko dana kasnije, 19.

a 1943. ustaše i Nijemci 117 Srba... Poslije ustaša noževe su isukali »srpski osvetnici« i u bilećkom srezu su u ljeto 1941. ubili 527 Muslimana, a u oktobru 1942. u prozorskom srezu 852 Muslimana i Hrvata. Zlo je vladalo Hercegovinom tokom cijelog rata. U trebinjskom srezu, na primjer, bilo je 874 žrtve fašističkog terora, nevesinskom 868, mostarskom 1517 žrtava.

³¹⁶> VII, ANOP-a, IV/30, d.64.

³¹⁷⁾ VII, ANOP-a k.I 152/1, dok.15. Spisak sadrži rubrike: redni broj, prezime (očevo ime) i ime, godinu rođenja, zanimanje odakle je (selo, opština, srez), nacionalna i vjerska pripadnost, kada je stupio u NOV, karakteristike i primjedbe. Na osnovu tog spiska i kartoteke za učesnike NOB-a, Opštinski odbor Saveza udruženja boraca Stolac (predsjednik Ragib Hrle) za ovu monografiju pripremio je (jula 1986) spisak (a) poginulih boraca 13. hercegovačke brigade sa područja opštine Stolac (68 palih boraca), i (b) spisak preživjelih boraca 13. brigade sa teritorije opštine Stolac (478 boraca), koje objavljujemo na kraju knjige. Isto tako su poslale pregledne preživjelih boraca (koje su uspjeli da utvrde) i boračke organizacije iz Konjica, Nevesinja, Jablanice, Mostara, Čapljine, Trebinja, Ljubuškog i Bileće.

novembra, komunisti »štabske ćelije« o nedovoljnoj brizi Štaba Brigade prema Izviđačkom vodu, o hotimičnim ranjavanjima, kako spriječiti oticanje vijesti privatnom poštom (kasnije će se, naredbom Štaba Divizije, zvanično uvesti vojni censor), o radu sa Italijanima izbjeglim iz njemačkog zarobljeništva, o postavljanju Gaša Mijanovića za sekretara Štaba, Mustafa Alajbegovića za ekonoma, o dvadesetodnevnom takmičenju bataljona povodom godišnjice formiranja Divizije. Bili su to dani kada se intenzivno pripremalo brigadno partijsko savjetovanje i prvo skojevsko.

Na savjetovanju komunista Brigade, održanom 21. novembra, poslijе referata o političkoj situaciji u zemlji i u svijetu, komunisti su postavili 23 pitanja, potvrđujući i na taj način koliko su politička previranja širom svijeta bila sastavni dio interesovanja većine boraca i želje da se shvati složenost velikih političkih i društvenih promjena gotovo u svim dijelovima svijeta. Komunisti su pitali, o svemu onome što ih je interesovalo: i o sastavu nove vlade, o događajima u Belgiji, Francuskoj i Italiji, o ciljevima UNR-e i njenom u Belgiji, Francuskoj i Italiji, o ciljevima UNR-e i njenom radu u pojedinim zemljama, o položaju Turske, koliko su saveznici uistinu i naši saveznici, o položaju njemačkih trupa u Albaniji. Zanimalo ih je da li četnici i dalje imaju vezu sa okupatorom i šta je ostalo od njihovih zakulisnih namjera, zatim o naprednoj i konzervativnoj stampi u Italiji, da li su na Moskovskoj i Teheranskoj konferenciji razmatrani pokreti otpora i borbe u okupiranim zemljama i odnos saveznika prema tim pokretima, kako teku događaji u Makedoniji i Vojvodini, da li Mačekova HSS priprema neku novu »spasilačku politiku«, šta se događa u Grčkoj i da li će grčki partizani prelaziti na našu teritoriju, da li će saveznici vratiti naše odbjegle brodove i da li će naše jedinice prelaziti granicu bivše Kraljevine Jugoslavije goneći okupatorovu vojsku.

Skojevci su, na svome savjetovanju koje je sutradan održano, tražili odgovore na 27 pitanja: Zašto se razoružavaju radnici u Grčkoj? Koliko je jak antifašistički front u Albaniji i Čehoslovačkoj (Slovačkoj)? Kakav će oblik vladavine biti u Italiji poslije rata? Šta se događa u Mađarskoj? Otkud savezničke trupe na našoj obali? Koliko ćemo izboriti za nove jugoslovenske granice? Da li je Šubašićeva vlasta dosljedna sporazumu? Zašto Manerhajm nije osuden? Da li su saveznici dosljedni u kažnjavanju ratnih zločinaca u oslobođenim zemljama? Koliko su jake trupe russkog generala Vlasova koji se bori protiv Crvene armije? Može ili se prepustaviti kuda će krenuti njemačke jedinice koje se s juga probijaju našom zemljom? Koliko je jak Narodnooslobodilački front u pojedinim krajevima naše zemlje? Da li će Švajcarska promijeniti svoj neutralistički stav? Koliko je jak otpor prema Hitleru itd.

Svoju predstavu o životu kojim žive, komunisti i skojevci dograđivali su novim saznanjima o sebi i o drugima oko njih, o zapostavljenoj saradnji sa organima narodne vlasti i drugim antifašističkim organima u oslobođenim selima i varošima, o narušavanju discipline, bratstva i jedinstva... Kada se sutradan, 23. novembra naveče, na skupu boraca 2. čete 1. bataljona, neposredno iza položaja, poslije »uvodne riječi o političkoj situaciji« političkog komesara čete postavilo 45 pitanja, bio je to

znak da su se čete gotovo oslobostile »spavača« na sastancima, da su svakodnevne brigadne radio-vijesti prihvaćene kao svoje rado čitane novine, da je pred Mostarom zastala vojska duboko svjesna značaja i dalekosežnosti poruka narodooslobodilačke borbe, da su doskora i ne-pismeni borci sastavljali svoja kazivanja i objavljivali u vodnim, četnim ili bataljonskim listovima, poput boraca 1. čete 4. bataljona koji su do 9. novembra izdali šest brojeva četnih džepnih novina.

»Danas su sve čete u stanju da daju priredbe sa dobrim programom, sem 3. bataljona gdje se ovom radu nije poklanjala dovoljna pažnja«, pisao je 27. novembra Lutvo Džubur o brigadnom skojevskom savjetovanju, obaveštavajući Diviziju da 199 skojevaca djeluje u 20 aktiva, među 412 organizacijom neobuhvaćenih omladinaca u Brigadi (prilikom formiranja Brigade bilo je 69 skojevaca u 7 aktiva, pored 54 neobuhvaćena omladinca), da je 80 boraca naučilo čitati i pisati, da džepne novine izlaze u četama svakih 15 dana i da u njima mahom sarađuju omladinci, da se »predavanja redovno praktikuju, da je, i pored omasovljenja organizacije, i dalje prisutno sektašenje u prilaženju neobuhvaćenih omladinaca«, da će »članovi Skoja na svakom radnom sastanku, pored izvještaja o radu podnositi i izvještaj o tome šta su pročitali za proteklo vrijeme«, da bi na kraju omladinci preuzeli kolektivnu obavezu da od 1. do 20. decembra 1944. organizuju novo brigadno takmičenje.³¹⁸

»Svi gore navedeni podaci su približno tačni...«

Idućeg dana, 28. novembra naveče, na isturenim glavicama i uzvišenjima od Neretve do Nevesinja, uzduž linije položaja razgorjele su se vatre (»Neka se zasvijetli Hercegovina... Vatre velike da se nalože da svijetle čitave noći«, poručivao je borcima Štab Brigade) povodom godišnjice osnivanja 29. hercegovačke divizije, koja je formirana naredbom Vrhovnog štaba 16. novembra 1943. (27. novembra dobila konačan naziv: 29. udarna divizija NOVJ). »Vatrena linija« je oglašavala da narodna vojska spremno čeka svoj »poslednji skok« za potpuno oslobođenje Hercegovine.

Borci su pored vatri dočekali i zoru 29. novembra, kada su u izdvojenim gnijezdima, »mrtvim stražama«, u vrtačama, u rijetkim i plitkim rovovima, nadohvat neprijatelja, čitali i naredbu Štaba 13. brigade od 29. novembra 1944.³¹⁹ o završetku takmičenja koje je organizovano među brigadama uz godišnjicu osnivanja Divizije, odmjeravajući rezultate koje su postigli u takmičenju od 28. oktobra do 18. novembra 1944. i, posebno, ukupna ostvarenja za šest mjeseci borbe svoje brigade.

Za dvadeset dana takmičenja, koje je organizovano u vrijeme kada se na frontu prema Mostaru najčešće prepucavalo, 1. bataljon je ubio 17 a ranio 23 neprijateljeva vojnika, zaplijenio »šarac«, tri puške, pištolj, 1000 metaka i drugu sitnu opremu; 2. bataljon je ubio 36, ranio 60 i dva zarobio, zaplijenio »šarac«, 10 pušaka, 500 metaka, dva kamiona (jedan pun vojne opreme), dva motorcikla, 25 bicikla, 3. bataljon je likvidirao

³¹⁸> Zbornik NOR, tom IX, knj. 7, d.121.

³¹⁹> VII, ANOP-a. k.l 152/1, f.10, dok. 10/1

pet legionara i pet ranio, zarobio dva gestapovca, pronašao dva puškomitraljeza, pet pušaka, osam bombi, pištolj, 800 metaka, foto-aparat; 4. bataljon ubio je 29 legionara, ranio 36, zaplijenio sedam pušaka 5000 metaka, pet šinjela, šest šatorskih krila...

Uporedivale su se i pojedinosti u ostvarenim rezultatima svakog bataljona: koliko je ko poslao bolnici smokava, oraha, krompira, masla, sira, šećera i voća (sva skupa 91 kilogram), duhana i cigaret-papira, kuna, maramica, koliko je opismenjenih (18), mobilisanih (165), koliko je održano priredbi, teorijskih i radnih časova po četama i vodovima, četnih i drugih konferencija, sijela, predavanja, da li je bilo grešaka prema narodu...

Cinilo se da je to vrijeme frontovskog ratovanja, bez izrazito većih borbi, omogućilo četama i vodovima da organizuju intenzivnu političku, vojnostručnu i obrazovnu djelatnost, jer za dvadeset dana u 1. bataljonu je održano 148 časova političkog i vojnog karaktera, u 2. bataljonu 167 konferencija i časova obuke sa rukovodiocima i borcima, u 3. bataljonu 81, u 4. bataljonu 397 časova sa borcima i rukovodiocima.

Na svojim borbenim marš-rutama, za »šest mjeseci svoga vojničkog i političkog života«, Brigada je ubila i 106 neprijateljevih vojnika (njemačkih vojnika, ustaša, četnika, italijanskih fašista, domobrana, milicionera), dok je zarobila 343 od kojih 6 Nijemaca, 110 'vražijaka', 20 domobrana, 82 četnika, 55 italijanskih fašista i 72 ustaše). »Broj neprijateljskih vojnika koji su bili ranjeni prevazilazi broj mrtvih i zarobljenih skupa«.

Za to vrijeme je Brigada zaplijenila ili uništila 754 puške, 62 puškomitraljeza, 9 mitraljeza, 6 teških bacača (2 neispravna), 16 lakih bacača (8 neispravnih), 55 pištolja, 7 raznih topova (5 neispravnih), 7 tromblona sa 2500 bombi, 23 raketna pištolja sa 700 raket, 11 kamiona (neispravna), 4 luksuzna automovila, 16 kola, 6 motorcikla, 49 bicikla, 14 radio-stanica (9 neispravnih), 19 telefona, jednu lokomotivu sa 8 vagona, 80 konja, 30 mazgi, (6 ubijenih konja i mazgi), 26 sedala, 400 šinjela, 850 odijela i 400 pari cipela... Samo u Hutovu i Ravnom zaplijenjeno je oko dva vagona topovskih granata, minobacačkih mina, puščanih metaka, ručnih bombi i druge ratne opreme, odnosno u neuspjeloj njemačkoj julskoj ofanzivi »Sunčanica« 13. brigada je odjevala napadima zahvaljujući - u tim borbama — zaplijenjenoj municipiji. Na tom putu je 58 vojnih i političkih rukovodilaca otišlo u druge jedinice i na politički rad u razne krajeve Hercegovine, dok je 109 boraca završilo političke, vojne i sanitetske kurseve.

Za to vrijeme je Brigada imala 112 poginulih (25 vojnih i 18 političkih rukovodilaca), 210 ranjenih, od kojih 46 vojnih rukovodilaca i 28 političkih. U naredbi su pomenuti i drugi podaci od broja vojnih i političkih predavanja (455), priredba i sijela (318), džepnih novina (70), do broja opismenjenih (85), mobilisanih (1.230), konferencija sa naronom (160) i poklona koje su bataljoni slali brigadnoj bolnici.

»Svi gore navedeni podaci su približno tačni, rukovodili smo se da ne budu viši nego što su u stvarnosti«, obraćao se Štab 13. brigade borcima u bataljonima.

Bili su to dani kada su borci u seoskim kućama i pojatama, neposredno iza borbenih položaja, uvježbavali svoje četne ili bataljonske ho-

rove, skećeve, grupno čitali knjige »Kako se kalio čelik« i »Mati«, slušali predavanja iz geografije, istorije, prirodopisa, fizike, hernije i drugih oblasti naučnih grana, okupljali nepismene, redakcije vodnih, četnih i bataljonskih listova, pisali i redigovali članke za rubrike: Iz borbe, Za drugarice, Pali drugovi (»Da sa probudi uspomena na svakog palog druge«), Pjesme (»Da sadrže borbeni elan, bratstvo i jedinstvo naših naroda«), Iz svakodnevnog života (»Osvrte na dobre i loše strane jedinica«), Naučni dio, Vojni dio, Sanitet, Razonoda, Izvodi iz govora...

U 4. bataljonu su samoinicijativno do kraja novembra, pored tri broja bataljonskih novina, izdali i pet brojeva humorističkog lista »Neosvišani četnik«, glasila koje je uređivao »neodgovorni urednik Jozo« (Rebac) i to »kad mu prahne«, kao u broju 3, gdje na prvoj strani u »komentaru« pod naslovom »Njemačka je prenijela rat na svoju teritoriju« piše: »Iz Glavnog stana vođe Rajha javljaju: 'Njemačko vrhovno vodstvo našlo je za shodno, da u toku elastičnih pokreta odvajanja, odvoji se djelimično i od Sigfridove linije. Opet se je pokazalo da njemačko vodstvo ima inicijativu u svojim rukama, da tamo gdje ono hoće pušta neprijatelja. Ova odluka zasjenjuje uspješna odvajanja kod Staljingrada i na afričkoj obali. Iako naše snage u toku odvajanja napuštaju čitave pokrajine, neprijatelj samo oprezno slijedi. Tako je samo na jednom mjestu došlo do dodira naših zalaznica sa patrolama neprijatelja. Neprijatelj je tom prilikom strahovito poražen, dok se je naša zalaznica čitava povukla. Na pitanje novinara u Vilhelmstrase zašto je djelimično napuštena Sigfridova linija, krugovi bliski Fireru uzdržali su se od izjave. Rekli su samo toliko da je vjera u Firera, Himlera i Gebelsa veća nego do sada i da cijeli njemački narod podiže oči u osvijetljeni prozor Firerove radne sobe...«³²⁰

Potiskivanje Brigade i rasulo 2. bataljona

Poziciono ratovanje je podstaklo u štabovima i komandama uvjerenje da je neprijatelj stalno u defanzivi i da više nije sposoban da preduzima ofanzivne akcije čak ni u manjem obimu, pa otuda i zanemaranje »u svim taktičkim radnjama pravilnog obezbjeđenja, a često i nikakvog«, kako je upozoravao Štab 29. divizije, pominjujući i primjere neprijateljevih iznenadnih napada na 11., 12. i 14. brigadu, ističući da »ne dozvoliti iznenadenje znači ne biti nikad tučen«, da je »još uvijek naš front, to jest borbeni front sa svih strana naših jedinica, pa se analognog tome treba obezbjeđivati i shvatiti važnost obezbjeđenja«.³²¹

Iskustva stećena u oktobarskim borbama, koje su značile »vrhunac naših uspjeha«, upućivala su bataljone 13. brigade kako se ispoljene slabosti mogu otklanjati tokom borbe, učvršćivati disciplina, vaspitavati borci koji su došli iz neprijateljevih redova, posebno da ne zavlache ruke u tuđa dobra, kako se upravo tim putem idejnog i vojnog jačanja jedinica na najbolji način doprinosi učvršćenju narodne vlasti, da borci uvijek budu »svjesni činjenice da su sve žrtve koje su do tada dali isključivo radi stvaranja narodne vlasti u novoj slobodnoj socijalističkoj

³²⁰> Muzej Hercegovine, K_1-1-212.

³²¹> Zbornik NOR, IV/30, d.37.

federativnoj Jugoslaviji«. Učvršćenje jedinica podrazumijevalo je da svi članovi štaba bataljona redovno, svakoga dana predveče, održavaju sastanke na kojima se moraju donositi zaključci i plan rada za sutrašnji dan.³²²

Neočekivane pozicione borbe uticale su da štabovi bataljona i komande četa »zaborave« i na svoja neposredna obezbeđenja, na pojačanu familijarnost članova štaba, na češće posjete rodbine borcima na položajima, naročito u danima vjerskih praznika, što je uslovilo i oticanje izvjesnih obavještenja koje neprijatelj nije uspio da iskoristi. Zbog toga je donijeta i naredba o zabrani posjeta rodbine i djelimično ograničavanje privatne pošte.

Dogadaji koji su već prvih decembarskih dana zahvatili cij front 13. brigade, počeli su burnije nego što se očekivalo. Bilo je to neposredno poslije dolaska u Nevesinje, krajem novembra oko 1000 vojnika i ojačavanja tog garnizona na blizu 2500 njemačkih vojnika, četnika i milicionera, uz nove tenkove i topove, upravo, u vrijeme nagadanja o tome kuda će tako snažna grupacija krenuti i napadati, u danima kada je 1. bataljon, odbio (1. decembra) »rutinski« napad na selo Malo Polje i ubio petoricu, a izgubio dva poginula borca i trojicu ranjenih. Drugog decembra upisano je u brigadnom operacijskom dnevniku da je »neprijatelj uglavnom neaktivran«. Na Gubavici je 3. decembra davana dotad, možda, najzapaženija priredba, a 2. bataljon bezuspješno i bez žrtava 3. i 4. decembra napadao na Bablju glavu u nemjeri da protivnika »stjera u samo Nevesinje«.

Brigada je u to vrijeme (1. decembra 1944) bila na liniji Gubavica - Malo Polje - Kamena - Rabina - Vilenjak - Križevac - Babja glava, i imala je zadatku da tokom decembra zatvara pravac ka Stocu i Dubravama sa linije Gubavica - Vranjević - Kamena, i ofanzivno dejstvuje na neprijateljeva uporišta Buna - Blagaj - Busak, a ukoliko situacija dozvoli, i da ih likvidira, zatim da se »sa dva bataljona postavi na liniju Udrežnje - Biograd - Rabina i odatle ofanzivno djeluje na komunikaciju Nevesinje - Mostar, vrši pritisak na neprijateljski garnizon u Nevesinju« i u povoljnim okolnostima da ovlada gradom, da sa tih položaja one-mogući svaki neprijateljev ispad radi plačke okolnih sela, te da dolaskom 12. i 10. hercegovačke brigade na sektor Biograd - Udrežnje - Rabina - Kamena povuče sve svoje bataljone s tog sektora na sektor Vranjevići - Malo Polje - Rotimlja sa zadatkom zatvaranja pravca ka Dubravama i Domanovićima.

Na desnom krilu bile su jedinice 11. brigade i dijelovi italijanske partizanske divizije »Garibaldi«, na mjesto kojih je sredinom decembra 1944. stigao bataljon 12. brigade, a zatim i bataljon 10. brigade sa zadatkom da zatvaraju pravac od Nevesinja ka Gacku i Ulogu. Na lijevom krilu 13. brigade, sa druge strane Neretve bile su do sredine decembra 10. i 12. hercegovačka brigada, a nakon njihovog napuštanja zapadne Hercegovine i prelaska u istočnu (10. brigada na sektor Kamena - Žulji - Rabina - Jasen, a 12. brigada na liniji Biograd - Udrežnje), na području Slipčići - Čitluk stigla je 4. dalmatinska udarna brigada i s njom je 13. hercegovačka brigada održavala povremenu vezu.

³²² VII, ANOP-a, k.1 152/1, f.2, d.33.

Izjutra 5. decembra oko 4 časa više od 2000 neprijateljevih vojnika krenulo je iz Nevesinja, Bakračuše, Blagaja i Bune ka položajima 13. hercegovačke brigade. Već poslije kraće borbe na položajima 2. bataljona, odnosno na krajnjem desnom krilu Brigade sa linije Debelo brdo - Križevac - Bablja glava, neprijatelj je potisnuo i razdvojio čete toga bataljona i, na taj način, ugrozio bok i leđa ostalim jedinicima koje su odbile prvi nalet neprijateljevih bataljona i nanijeli im značajne gubitke.

Stilovitim napadom dva bataljona 369. grenadirskog puka 369. izviđačkog bataljona, jednog bataljona 738. lovačkog puka i jednog ustaškog bataljona, 105.SS tenkovske čete i dva diviziona artiljerije, okupljenih u borbene grupe »Dubrava« (napadala na desno krilo Brigade, u njen bok), »Griner« (krenula u napad sa Bune) i »Lcov« (napadala na središnjem pravcu sa Buska), u poduhvatu nazvanom »Jork«, trebalo je da se očisti pretpolje »glavne odbrambene linije«, rastroji i upozori protivnik s druge strane borbene linije da se te zime neće odvojiti od svojih zakašnica i preći rijeku Bunu i komunikaciju Mostar - Nevesinje.³²³

Taj siloviti napad njemačkih jedinica sručio se svom žestinom, prije svega, na 2. bataljon, ne samo zato što je taj bataljon držao dominantne položaje na Babljoj glavi i Debelom brdu, već i zbog toga što je i najmlađi bataljon u Brigadi, što neprijatelju, kako mnoga saznanja na to upućuju, nije bilo nepoznato. Uz to, upravo u toj noći napada, 5. decembra, u vrijeme kada je dotadašnji komandant Omer Mrgan otisao na dužnost zamjenika komandanta 12. hercegovačke NOU brigade, stigao je u Štab 2. bataljona njegov novi komandant dotadašnji komandant 1. bataljona Krsto Dabović, gdje je zatekao, pored komesara bataljona Safeta Šefkića, zamjenika komandanta 13. brigade Milana Tabakovića i načelnika Brigade Smaila Balalića.

Četa koja je bila u rezervi, s kojom su krenule sve starještine, grabila je kamenjarom ka položajima na kojima je glavninom bataljona rukovodio zamjenik komandanta bataljona Spiro Samardžić, ranije komandir čete u 3. bataljonu, izrazito hrabar, koji je u julskoj ofanzivi sa svojim borcima upao među legionarsku topovsku bateriju i neposredno doprinio njenom zarobljavanju.

Borce na položaju pokušavali su da zadrže i obavještajni oficir bataljona Spasoje Vukoje, komandiri četa i još nekoliko odlučnih boraca, ali sve je bilo uzalud: iznenadeni i nedovoljno budni, rasturenici od neu-poredivo snažnijeg i veoma upornog neprijatelja koji nije študio municiju (»Gledao sam kako Omer Šuko iz mitraljeza pogada njemačkog vojnika a preko njega drugi preskaču i, ne obazirući se na rafale, idu dalje« sjeća se Safet Šefkić), razbijeni na grupe na ispresijecanom i snijegom zatrpanom terenu, nošeni panikom i neborbenošću novomobilisanih boraca, čete su se strmoglavile s položaja i rasule na sve strane, pa se u tom metežu i četa, koja im je stizala u pomoć, takođe, rastocila otvarajući put neprijatelju koji se duboko uklinio u borbeni poredak Brigade.

Iako je već bilo očigledno da se 2. bataljon 13. brigade potpuno rasprišio, da su se borci razbježali ka svojim selima na dubravskom pla-

³²³> »29. hercegovačka divizija«, str. 396.

tou, ostavljajući samo Štab bataljona s jednom komandom čete, borci 4. bataljona koji su se na Mukinju i Vilenjaku neočekivano našli gotovo u okruženju, odolijevali su topovima i minobacačima, jer je i njegov lijevi susjed, 3. bataljon, bio prisiljen da se djelimično povuče na povoljnije položaje. Mada se u takvim okolnostima nije moglo očekivati da će gubitak jednog puškomitralsca značiti mnogo za odbranu bataljona, komandant Milan Bjelogrlić je svog komandira voda Voju Miloševića, koji se s isturene čuke povukao sa vodom bez jednog puškomitraljeza, vratio na iste položaje sa zahtjevom da izgubljeni puškomitraljez povrati od neprijatelja. I puškomitraljez i čuku. Komandir Milošević i njegovi borci nisu mogli da zadrže zauzeti vrh, ali vratili su se sa dva zaplijenjena puškomitraljeza. Umjesto predaje drugog opkoljenog voda, kako su očekivali legionari, vod se probio kroz njemačke položaje i preko komunikacije Mostar - Nevesinje izbio na Podvelež, da bi kasnije ponovo stigao u bataljon.

Dok je neprijatelj munjevitom brzinom gonio rasturene dijelove 2. bataljona, a u nemogućnosti da izdvoji snage i zaustavi prodor na sektor 2. bataljona od Rabine do Oštare gomile, Štab 13. brigade je tokom dana povukao s položaja sva tri bataljona i rasporedio ih na liniju Gubavica - Hum (k.532) - Gradina - Crni vrh (k.957). Jedna četa 4. bataljona, ojačana pratećim vodom Štaba Brigade, stigla je i na padine Snježnice, na krajnjem desnom krilu, potiskujući neprijatelja koji se krećao ka Snježnici i polako mu se zabacujući u bok.

Na tim položajima dočekan je i naredni dan do 16 časova, kada je neprijatelj uspio da prodre u Rotimlju, Trijebanj i Brštanik i da ovlada Crnim vrhom, pa je Brigadu i s tih položaja uspio da potisne.

Na Gubavici, komunikacijom Mostar - Domanovići, toga 6. decembra u 3 sata izjutra, krenuo je u protivnapad 1. bataljon podržan sa četiri tenka 1. čete 1. tenkovskog bataljona da bi povratio svoje položaje. Poslije sudara sa neprijateljevom pješadijom, borci su zalegli oko puta podržani vatrom tenkova koji su, ne zadržavajući se, krenuli naprijed radi zauzimanja boljih položaja i efikasnije vatre. Pošto su se odvojili od pješadije, tenkovi su upali u neprijateljeve položaje na kojima je već bilo nekoliko tenkova »fiat«, za podršku pješadije, koji su prodrli od Bune. U kratkom žestokom vatrenom okršaju pogoden je jedan tenk 1. tenkovske čete, a prilikom povlačenja i drugi, ali je izbjegao zarobljanje. Iako je izgubljen jedan tenk, neprijatelj je bio zaustavljen, potisnut i odbačen, komunikacija Čapljina - Stolac zaštićena, kao i Bolnica u Stocu. Ipak i »ovog puta se pokazalo, što se najzad i shvatilo, da tenkove po ovakvom nepreglednom zemljištu ne treba upotrebljavati samostalno, bez podrške pješadije, pa su u toku cijelog dana upotrebljivani za neposrednu podršku pješadije u odbacivanju neprijateljevih snaga na rijeku Bunu«.³²⁴

Opšti protivnapad svih snaga 13. brigade uslijedio je sutradan 7. decembra, kada se sa linije Stjepankrst, jugozapadno od Nevesinja, Hodova, Kozica i Bivoljeg Brda, kao i sa Snježnice, prešlo u protivnapad i oko 15 časova ovladalo Gubavicom, Hodbinom, Gornjim Vranjevićima, Kamenom, Žuljima, Klepetušom i Cinciljem.

³²⁴> M. Rabić. n.d., str. 140.

Brigada se ponovo našla na svojim starim položajima sa kojih je bila potisnuta nepuna tri dana, jer se i neprijatelj povukao na položaje na desnoj obali rijeke Bune, u uporišta Bunu, Blagaj, Tanovića Han, Bakračušu i Nevesinje, a sa jednom kolonom od 1000 vojnika produžio za Mostar.

Neprijatelj je u trodnevnim borbama imao oko 50 mrtvih i više ranjenih, a Brigada 33 izbačena iz stroja, od kojih 12 poginulih: iz 1. bataljona Radoslav Butulija, Bećir Boškailo i Mustafa Haračić, iz 3. bataljona Đuro Goluža, Alija Karić i Safet Sefo i iz 4. bataljona Stipe Barbir, Agan Bučuk, Nikola Cović Mate Čuvalo, Halil Kaplan i bolničarka Marija Korol. Bili su to Srbi, Hrvati i Muslimani iz Hercegovine i Hrvatske, združeni i zbratimljeni u ljudskom djelu.

Kada se 7. decembra naveče 1. bataljon našao na svojim starim položajima Gubavica - Buna - Hodbina - Malo Polje, njegove čete imale su 270 boraca, 24 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 3 laka i 1 teški minobacač, više mašinki i tromblona. Borci su bili moralno postojani i samouvjereni da mogu, ako ih protivnik i potisne, vratiti svoje položaje.

Napadima započetim na 14. i 11. brigadu krajem novembra, a okončanim u Dubravama 7. decembra, neprijatelj je napadnute brigade potisnuo 15 kilometara u dubinu, izbacio iz borbenog stroja oko 200 boraca, pri čemu je i on imao približno slične gubitke. Protivnikov »stvarni uspjeh mogao bi se svesti na privremeno odlaganje prodora 14. brigade prema Konjicu, kao i na to da su 4. i 2. bataljon 13. brigade bili potreseni i što je srušen most na Zalomki«.³²⁵

Na položaje od Gubavice do Cincilja, ispred »zelene linije«, ponovo su počele da sipaju artiljerijske granate. Očekivalo se da će na gotovo trideset kilometara prostranom frontu, koji nije bio zaposjednut četama u planinskom kraju oko Biograda, biti više snaga kako bi se mogli uspješno braniti položaji i napadati neprijatelj, ali nove jedinice još nisu bile stigle, i Brigada je trebalo da se osloni na vlastite snage.³²⁶ U novom decembarskom izvještaju³²⁷ Divizija je obavještena da je rasuti 2. bataljon prikupljen i sređen, da je u brigadnoj rezervi i da ima 169 boraca, da su 43 borca upućena u druge bataljone, da je 15. decembra neprijatelj pošao jednom kolonom od 150 vojnika prema Malom Polju radi pljačke, potpomognut artiljerijom iz Blagaja, da je odbijen, i da je sutradan oko 250 vojnika iz Nevesinja napalo 4. bataljon na Muknici i Vilenjaku, ali da su protivnapadom vraćeni položaji i da je na njima ostalo 15 neprijateljevih leševa, daje 1. bataljon imao 17. decembra borbu i da su 1. i 4. bataljon tih dana imali pored ranjenih, pet poginulih boraca.

Dva dana kasnije, 19. decembra, neprijatelj je od Tanovića Hana, Buska i Blagaja napao položaje 3. bataljona na liniji Žulji, Kamena, Vranjevići i prema Malom Polju, u namjeri da opljačka sela u kojima su bile čete 3. bataljona.

Poslije cijelodnevne borbe neprijatelj je odbačen na svoje položaje. Tom prilikom poginulo je 20 'vražjaka', a ranjeno znatno više. »Mi smo

³²⁵ »29 hercegovačka divizija«, str. 397.

³²⁶ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.6, dok. 33.

³²⁷ VII, ANOP-a, k.l 152, f.6, dok. 37.

imali pet mrtvih od kojih dva komesara četa i jedan pomoćnik komesara čete. Ovi rukovodioci su poginuli svojom nepažnjom ne koristeći zaklone», pisalo je u izveštaju, bez pominjanja imena trojice političkih komesara čete, ni okolnosti u kojima su poginuli, kao da je sve to što se dogodilo bio svakodnevni, običan događaj koji je zahtijevao posebno objašnjenje. I u operativnom dnevniku Brigade je na dan njihove pogibije, 19. decembra, zapisano kako je neprijatelj namjeravao da zapali sela Kamenu i Vranjeviće i onemogući smještaj jedinica u njima, da je poslije sedmočasovne borbe 3. bataljon uspio da neprijatelja natjera na povlačenje i ovlađa svojim položajima, da je u toj borbi bataljon imao pet poginulih i sedam ranjenih od kojih dva teže, da na sektoru ostalih bataljona nije bilo borbi ni promjena.³²⁸ I u knjizi radio-depeša, 19. decembra izjutra, Divizija je obaviještена da je »neprijatelj u Nevesinju primio suvu hranu za četiri dana«, da se već vodi borba oko Vranjevića, Kamene i Žulja, da 12. hercegovačka brigada još nije došla na sektor Biograd - Udrežnje, a sutradan, 20. decembra, uveče: »Borba bila žestoka. Neprijatelj odbačen na stare položaje. Jutros je 14 lakih aviona (sa vezničkim, tj. eskadrile NOVJ, pri. M.S.) bombardovalo Nevesinje. U nedostatku municije ne znamo da li ćemo moći održati sadašnje položaje«.

Smrt trojice komesara

Bilo je to vrijeme kada su »lična herojstva tako masovna da ih čovjek ne može nabrojati«, a lična junaštva stapala se u junaštva cijelih kollektiva. Tako se dogodilo i u selu Kameni, 19. decembra 1944.

Naredbom Štaba 13. brigade, 5. decembra 1944,³²⁹ postavljeni su za komandira Prateće čete 3. bataljona zastavnik Radovan Radovanović, za političkog komesara Slavko Šukić, a za njegovog pomoćnika Antun Kordić, omladinac s otoka Raba, do tada politički delegat voda. Njih dvojica, Radovan i Slavko, i pomoćnik političkog komesara i partijski rukovodilac 3. bataljona Kosto Đurica, neposredni su učesnici u dramatičnim događajima u selu Kameni, svjedoci i očevici junačke smrti Antuna Kordića i njegovih saboraca: komesara 1. čete Jove Lučića i komesara 3. čete Branka Mihića, kao i boraca njihovih četa - Omara Velledara, Mirka Glavaša, Božidara Dorkića i Avda Bijavice, sedmorice poginulih u jednom danu i na jednom mjestu, čija je imena i prezimena zabilježio u to vrijeme partijski rukovodilac Kosto Đurica.

Ako se poginuli komesari i njihovi borci i ne pominju u ratnom izveštaju, o njihovoj pogibiji progovorio je pisac kratkog članka »Drugovi u životu i smrti«, koji je objavljen, kasnije, u brigadnom listu »Hercegovački borac«, a zatim preštampan i u divizijskom glasilu »Hercegovački udarnik«. U očima boraca borba je »svakog časa postajala sve žešća, a zatim:

»Neprijatelj pokušava da prodre od Nevesinja, ali naši položaji su uvijek čvršći. Komesar Kordić je sa jednim vodom na položaju. Na suprotnoj koti primjećuje se neprijatelj. Komesar Kordić i vodnik Milko

³²⁸> VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.5, dok. 2.
³²⁹> VII, ANOP-a, k.1 152/1, f.9, dok. 24.

prebacuju se... Eno ih već blizu neprijatelja. Bombe poletješe kroz vazduh, ali ne pogodiše bunkere. Nestaje im bomba i moraju da se povlače. Ali mašinka zaštakta. ... Komesar Kordić pada, dok vodnik Milko uspijeva da se prebaci u zaklon.

Nasuprot ovoj koti s lijeve strane pruža se zelena livada. Iza nje se diže kamena pustoš Kamenskog brda. Tamo je 3. četa. Tu se, uz komesara Branka Mihića nalazi jedan od najmlađih drugova u četi - Veledar Alija. Obojica su ovo vidjeli. Vidjeli su kad je Kordić kao bombaš poljetio na čuku, vidjeli su ga i kad je pao. Nijesu dugo razmišljali. Pogleđali su se i razumjeli. Trebalо je spasti druga. I dva druga, dva borca, dva Titova vojnika, jedan Musliman, a drugi Srbin, združeni i zbratimljeni u giganskoj borbi, kad su vidjeli da je drug pao, pojuriše da ga spasu. ... Ali, neprijatelj ih opazi. Obojica padaju, vjerni drugovi u životu i smrti, graditelji nove zajedničke narodne zgrade, u čije temelje postaviše svoje mlade živote».

Tako su protekli trenuci borbe za kotu iznad sela kada je svjetlost dana bila već uveliko ovladala golim kamenjarom, tako su u očima ratnika poginula tri njegova druga - komesari Antun Kordić i Branko Mihić i, kako je vjerovao, jedan od najmlađih boraca u četi - Veledar Alija, tri druga - Hrvat, Srbin i Musliman. Ratnik i dopisnik s položaja zamijenio je samo ime borca umjesto Alije Veledara³³⁰ poginuo je Omer Veledar, bliski rođak komesara Alije, čija je četa vodila okršaj lijevo i nedaleko od 3. bataljona.

Omladinac Omer, koji je pogledao komesara Branka i odmah »očima« razumio da njih dvojica moraju zajedno spasti komesara Antuna, bio je jedinac Hadže Veledara iz Počitelja, iz srednjovjekovnog grada, nepunih dvadeset kilometara od mjesta na kome je poginuo, i majke koja je prije rata ostala bez muža mukotrpno prehranjujući sina i četiri kćerke. Njen sin Omer, skojevac, i komesar Branko, zajedno su krenuli na svoj posljednji ratni zadatak ka smrtno ranjenom komesaru Antunu, i poginuli jedan pored drugog.

Mnogi bi borci te noći pali, više nego što ih je poginulo, da pomoćnik komesara Prateće čete Antun Kordić nije bio budan, da u dva sata noću, tih dana prepun neke nervne prenapregnutosti, nije prelistavao svoje zabilješke i rijetke brošure iz svoje komesarske torbe, da nije u tišini noći čuo odron kamenja i prigušene glasove, probudio i druge članove komande čete. Tako bunovne, neispavane, trgao ih je pucanj stržara ispred obližnje kuće u kojoj je bio Štab 3. bataljona, a zatim eksplozije ručnih bombi i mitraljeskih rafala.

Istrčali su iz kuća u pomrčinu i naletjeli na njemačke vojнике i usataše koje je, kasnije se za to saznalo, doveo dan ranije iz bataljona prebjegli legionar, zarobljen u borbama za Trebinje i zadržan kao kuvar u bataljonu. Znao je položaje i kretanje patrola triju četa, i nije mu bilo teško da jaku protivničku četu dovede do kuhinje u kojoj je radio. Ipak, očekivanja im se nisu obestinila. Iako za trenutak iznenadeni, borci su i u pomrčini raspoznavali svoje protivnike i, nakon dvočasovnog vrtloga oko kuća i ograda, pojedinačnih i grupnih dvoboja ručnim bombama,

³³⁰ Oficir JNA u penziji, živi u Mostaru.

potisnuli su u prvi osvit zore i zakovali protivnika na koti iznad sela. Cio bataljon pribrao se i krenuo na utvrđenu glavicu, ali puškomitraljesci su unaokolo kosili i odnosili prve žrtve. Ranjen je i komesar Slavko Šukić i još nekoliko boraca. Tada su, eto, komesar Antun i vodnik Milko pokušali da se privuku bunkeru na koti, ali Antun je poginuo, a nekoliko trenutaka kasnije, pored njega, pali su smrtno pokošeni komesar Branko i skojevac Omer.

Obračun se bližio kraju: ručni bacači i »breda« su sve preciznije tukli, gruvale su ručne bombe, čuo se poklič za pokličem. Odlučan i po- nesen željom da što prije dotuče preostale ustaše i legionare na kame- noj glavici, oglasio se gromkim pozivom na juriš - stojeći s mašinkom u ruci - komesar 1. čete Jovo Lučić, oglušujući se i o upozorenja bataljonskog partijskog rukovodioca Koste Đurice da će glavu tako brzo izgubiti. I pao je nekoliko koraka dalje, kada se pridigao da bi bacio bombu. Bila je to i poslednja, sedma žrtva 3. bataljona, pored više ranjenih boraca.

Poginuli borac Omer Veledar rastao je uz majku i četiri sestre, a komesar Branko Mihić je od svoje četvrte godine života bez oca u selu Dabrići, tridesetak kilometara daleko od mjesta na kojem je poginuo. U prvoj ustaničkoj godini postao je skojevac i borac partizanske čete, iduće godine član Opštinskog komiteta Skoja za Berkoviće, da bi u vrijeme četničkog terora u Hercegovini 1942. kao ilegalni terenski radnik gradio punktove otpora među seoskom omladinom, od kojih su mnogi, zajedno s Brankom, u jesen 1943, stupili u novoosnovani partizanski bataljon »Savo Belović«.

Komunist i politički delegat voda Branko, ranjen u opsadi četnika zabarikadiranih u pećini iznad dabarskog sela Potkoma, zaliječen u divizijskoj bolnici u selu Crni Kuk, vratio se u 13. brigadu ponovo, sada već kao komesar čete, izuzetno hrabar, poveo svoje borce u mnoge okršaje, sve do svoje junačke smrti u selu Kamena. Sutradan, 20. decembra 1944, njegov brat Ljubo, skojevski rukovodilac, i drugi iz rodnog sela stigli su na bataljonski položaj. Posmrtnе ostatke komesara čete prenijeli su u svoje selo i sahranili u porodičnoj grobnici.

Toga dana, 20. decembra, i otac poginulog komesara Jove Lučića, sa nekoliko svojih prijatelja iz obližnjeg sela Hodbine stigli su u bataljon i otvorili grob svog sina. Tu, pored Jove, ležao je njegov najblizi drug iz sela Mirko Glavaš, vodnik voda u njegovoj četi, smrtno pogoden koji metar dalje od svog komesara i prijatelja. Jovo je - pogoden sa dva metka u stomak i jednim u kićmu - gledao otvorenih očiju juriš svojih drugova, njihov napad na vatrena gnijezda ispod kojih su ležali ranjeni borci. Odlučnim napadom iščupano je od smrti nekoliko ranjenih. Samo je on, komesar, znao da je to njegovo poslednje jutro. Dva sata nakon ranjavanja, dok se borba sa njemačkim vojnicima i ustašama prenosila sve dalje od sela, opružen na nosilima molio je posljednjom snagom drugove koji su ga nosili prema Šćepankrstu, praćeni mećima neprijateljevog puškomitraljesca, da čuvaju svoju a ne njegovu glavu, da - ako već ne shvataju opasnost u kojoj su se našli - uspore pokret prema bolnici i zalegnu u kamenjar, da sačekaju, jer, eto, zar ne vjeruju

svojim očima - oni, u stvari, već nose mrtva čovjeka. Nevelika grupa ratnika nije poslušala komesara - i u selo Šćepankrst donijeli su njegovo tijelo.

Zakopali su ga pored vodnika Mirka Glavaša, a već sutradan komesarev otac Đuro, zvani Djed, sa svojim seljanima podigli su tijela palih junaka, Jovu i Mirka, i na nosilima ponijeli prema njihovom selu Hodbini. Jovo Lučić rođen je 1920, a tri godine kasnije umrla mu je majka. Tu je završio osnovnu školu i vrijedno prionuo za motiku na očevom imanju, a, kao naočit momak i vojnik, našao se na albanskom frontu u aprilu 1941. Koji mjesec kasnije strpan je u ustaški zatvor, odakle se izvukao pukim slučajem.

Ako je Jovo Lučić ustašama prilazio samo naoružan, četnike je izbjegavao u širokom luku i odbijao da stavi njihovu kokardu, mada su gotovo dvije godine kamom i svojim trojkama vladali selom. Njegovo srce kucalo je za druge: septembra 1942. dočekao je grupu naoružanih ilegalaca Dušana Brstine,³³¹ komandanta partizanskog bataljona, i sa svojim omladincima vodio ih u okolna sela na sastanke i dogovore, kojima je i on, Jovo, od prve polovine 1943. prisustvovao kao član KPJ. U njegovom selu je tada djelovala partijska organizacija koja je, početkom aprila 1944, uputila Jovu i veću grupu omladinaca u partizanski bataljon »Savo Belović«, gdje je Jovo postavljen za političkog delegata, a zatim u 3. bataljonu 13. brigade za komesara čete. Vijest o njegovoj smrti je uzbudila i ganula selo.

»Doneseni su u Hodbinu, njih dvojica, uz pomoć seljana i jedne čete koja je bila smještena u kući i u komšiluku Đure Lučića«, prisjećao se tih dana Stevo Stević, kome je ostalo u pamćenju i to da su komesar Jovo i vodnik Mirko »sahranjeni u jednu grobnicu, a i sada se tu nalaze, iako postoe porodične grobnice posebno Lučića, posebno Glavaša«, kao i dvanaest seoskih manjih groblja u kojima se sahranjuju Srbici, Hrvati i Muslimani.

»Dan je bio lijep kao proljetni, a sakupilo se na sahrani dosta svijeta, pa i skoro čitava četa 1. bataljona, čiji je komesar održao govor«, prisjeća se Stevo. »Zatim je iznad otvorene rake stao Đuro, Jovin otac. Suznih očiju, počeo je da govori: da mu je Jovo kao prvo dijete posebno drag i mio, kako je on svoga oca i ostale cijenio i volio, kako ne može da shvati da ga više neće vidjeti, kako je tek trebalo da u slobodi živi, a eto više ga nema. Na kraju je rekao: »Zao mi te je kao sina svoga, ali lakše rane podnosim kad si pao za slobodu naše zemlje, kad si pao u borbi protiv neprijatelja«. Zatim je jedna desetina boraca plotunom odala poštu komesaru Jovi. Riječi druga Djeda na sahrani svoga sina - momka od dvadeset i četiri godine ostavile su na sve prisutne jak moralni utisak. S obzirom na to da je dan bio sunčan i vidljivost veća i jasna, neprijatelj koji se nalazio lociran na Buni počeo je da puca u masu koja je bila na sahrani. Odgovorenim je kroz cijevi naših boraca«.

General-major u penziji, živi u Beogradu.

Preispitivanje sopstvenih grešaka i obaveza

Život na položajima donosio je nove borbe, nove žrtve, sve snažnije narastanje bataljona i, sve češće, ledeni i snježni sjeverac s planine Veleža, sa druge strane puta Mostar-Nevesinje. Pripremajući se za svoj posljednji skok ka Mostaru, napad preko rijeke Bune i prostrane kotline, borci su na položaju danima i noćima napregnuto osluškivali prigušene pucnjeve topovskih baterija sa položaja oko grada, najčešće, iza Fabrike duhana i sa kote 102 ispod sela Gnojnice, očekujući granate i iza tornja katoličke crkve u Blagaju i od naselja Buna, odakle su tukli tenkovi. Artiljerici su i tokom noći gađali njima dobro poznate otporne tačke i naselja s druge strane frontovske linije, poput izdvojene škole na Gubavici, preko koje se propinje put prema Stocu i Čapljinu i na kojoj su bili zasjeli »Mostarci«. Tako su i jedne od posljednjih decembarskih noći, kada je Prateća četa organizovala priredbu za sve »slobodne« oko štaba i za »četne delegacije«, osule topovske granate oko škole. Lampe su se ugasile, zgrada se tresla, ali i harmonika muzičkog pedagoga i dirigenta bataljonskog hora, mostarskog boema Ejuba Komada.

Tog zimskog dana, 25. decembra, komandant i komesar 29. divizije, Vlado Šegrt i Vukašin Mićunović, uputili su depešu borcima i rukovodiocima »katoličke vjeroispovjesti«, čestitajući im »nastupajuće (božićne) praznike«, s uvjerenjem da su to i »posljednji« koji slave »u uslovima još neoslobodene zemlje«, pozivajući ih ujedno da »složno u bratskom zagrljaju sa Srbima i Muslimanima Hercegovine« učine sve za »što brže oslobođenje i obnovu naše domovine«.

Dva dana kasnije, 27. decembra, Vlado Šegrt je Štabu 13. brigade poslao depešu: »Prikupite detaljne podatke o neprijatelju na prostoru Buna - Blagaj - Mostar i kakvi su izgledi na uspjeh u eventualnim našim ofanzivnim akcijama«. Tri dana potom, 30. decembra, stigla je nova depeša: »Pošaljite jednog telegrafistu koji će se upoznati i primiti stanicu koju možete upotrijebiti za vezu sa bataljonima«.³³²⁾

Nije više bilo sumnje - bitka za Mostar bila je na pomolu i obaveštajcima nije bilo osobito teško da prikupe i pošalju vjerodostojne podatke o neprijateljevim otpornim tačkama i kretanju njegovih snaga, o svakom pokretu ne samo 2500 ustaša iz njihovog 9. zdruga, domobrana i Nijemaca, koji su se još uvijek nadali da obračun koji im se premao nije tako blizu.

Činilo se, uz sve to, da je i 29. divizija, koja je u neprijateljevim dokumentima označavana kao elitna partizanska i komunistička divizija, čija su ofanzivna i nepredvidljiva dejstva zbumjivala njemačke komandanate, poslije mjesec i po dana aktivne odbrane pred »zelenom linijom«, izgubila »donekle od one borbenosti koju je pokazivala u julskoj ofanzivi i ostalim bojevima za oslobođenje Hercegovine«, smatrao je rukovodilac Politodjela 29. divizije Vukašin Mićunović. On će tih dana preuzeti i dužnost političkog komesara Divizije, preispitujući posljednja iskustva hercegovačkih brigada, posebno 13. i 14. brigade u borbama početkom decembra. Upozorio je političke komesare brigada i njihove po-

³³²⁾ VII, ANOP-a, k.1 146/1, f.2, dok. 10.

moćnike da se »u svakoj od naših brigada desilo ponešto što nas mora zabrinuti, da uzroke izvjesnog zastoja u borbenoj sposobnosti jedinica ne sagledavaju samo u tome što je front Divizije bio prilično rastegnut, rukovodstva podmlaćena, bataljoni omasovljeni ljudstvom koje je pretežno bilo u neprijateljevim vojskama, u upornosti protivnika koji je branio svoje posljedne pozicije u oblasti, već i u subjektivnim slabostima, a otuda, prije svega, i potreba šireg političkog rada metodom ubjedivanja, pojačane budnosti, odgovornosti i kontrole, razvijanja iskrenosti i odanosti, bratstva i jedinstva i drugih moralnih vrlina, vojničkih osobina i borbene sposobljenosti«.

Iskustva stečena u borbama 5, 6. i 7. decembra štabovi bataljona 13. brigade usvojili su kao obavezu da četama organizovanije rukovode, da se vještina boreњa ne postiže samo u neposrednim sudsudima s protivnikom nego i vojnem obukom, kao sastavnim dijelom života bataljona, da se ne mogu izostaviti procjene zemljišta i neprijatelja, osmatranje protivnika, pravljenje zaklona, što je sve proisticalo iz potcjenjivanja protivnika, pa otuda i očigledno slaba priprema novih boraca, njihovo »gadanje« neprijatelja sa istim nišanom i na 200 m i na 1000 metara odstojanja.³³³

Greške su u Štabu 29. divizije, ipak, bile shvaćene ozbiljnije nego što se pretpostavljalo, i dva člana komisije, rukovodilac Politodjela 29. divizije Aco Babić i pomoćnik načelnika Štaba Mustafa Dizdarević, trebalo je da u 13. brigadi ispitaju šta se, u stvari, dogodilo kada je više od 2000 neprijateljevih vojnika napalo (5. decembra 1944.) od Nevesinja do Gubavice i potisnulo Brigadu tri do deset kilometara, kako i zašto je potpuno razbijen 2. bataljon. Da li su prva saznanja u Diviziji tačna: da je Brigada bila iznenadena napadom, da je raspored bataljona bio linijski i bez osobite međusobne veze, da su ispoljeni nesnalažljivost i nejedinstvo u rukovođenju, različito izdavanje naređenja? Zašto je bojnu komoru, intendanturu i sanitet zahvatila panika, zašto su vrtoglavu za glavinjali u duboku pozadinu, zašto su dva dana nije bilo radio-veze sa Divizijom.³³⁴

Desetak dana kasnije, 29. decembra 1944,³³⁵ Divizija je objelodanila Opomenu Štabu 13. brigade zbog toga što je u borbama koje su vođene od Bablje glave i Bišine do Blagaja i Gubavice (5, 6. i 7. decembra), ispoljio »izvjesne taktičke greške koje su dovele do toga da je neprijatelj u početnim akcijama imao uspjeha, potisnuvši 13. brigadu do linije Komarevac - Snježnica - Stjepankrst - Hodovo - Stanjevići - Bivolje Brdo, odnosno što Štab kao kolektivni organ (politički komesar i zamjenik komandanta bili su u bataljonima) nije procjenjivao i davao naredenja u skladu s tokom zbivanja. Što se stanje »unekoliko preveličavalo i shvatilo pomalo panikerski«, što su bataljoni, iznenadeni napadom, prihvatali bitku pod nepovoljnim uslovima, panikerski i bez međusobne veze sa susjedima, što su »pojedini članovi Štaba brigade, uslijed toga što nisu bili kao štab na jednom mjestu, izdavali suprotna naredenja pa potčinjene jedinice nisu znale čija će naredenja izvršavati«,

³³³> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.2, dok. 22.

³³⁴> VII, ANOP-a, k.l 145, f.4, dok. 32.

³³⁵> VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.11, dok.5.

što je dozvolio da se 2. bataljon ospe, a Bojna komora, Intendantura, Bolnica, među kojima se našla i radio-stanica, panično povlače četrdeset kilometara u pozadinu, prekinuvši dva dana vezu sa Divizijom.

Bilo je to vrijeme kada je umjesto Novaka Andelića, koji je postavljen za rukovodioca Personalnog odjeljenja 29. divizije, za pomoćnika političkog komesara i partijskog rukovodioca 13. brigade došao Dragutin Vuković Drago,³³⁶ član Politodjela 29. divizije. Umjesto političkog komesara 3. bataljona Sveta Kovačevića, koji je preuzeo dužnost političkog komesara 10. hercegovačke brigade, postavljen je kapetan Rajko Milošević,³³⁷ komesar 1. čete u 4. bataljonu. Komandir čete Branko Miljević postao je zamjenik komandanta 4. bataljona, Veljko Okuka zamjenik komandanta 3. bataljona, a Boriša Mandić zamjenik komandanta 1. bataljona. Postavljeno je i više političkih komesara i komandira četa, vodnika i vodnih delegata, desetara, a mnogi su odlikovani i unapređeni.³³⁸

Te posljednje ratne zime u četama se sve odlučnije podsticala konkretnost i otvorenost, brižljivije razmatrane okolnosti u kojima je pojedinac učinio grešku ili ispoljio neku ljudsku slabost, kao što je bio »mužjački« odnos intendanta 1. bataljona prema bolničarki Prateće čete, slučajevi samoranjavanja i dezertiranja, sve do brižljivijeg pisanja karakteristika. Tako su i na sastanku članova Štaba 13. brigade i bataljona, 2. decembra, tokom noći kolektivno pisane karakteristike za devetoricu drugova koji su bili određeni za školovanje u Beogradu. Mostarski skojevac Branko Vuković, šifrant 13. brigade, nekad borac u vodu komandira Pavia Neimarevića, koji je krenuo za Beograd, često se javljao za bombaša, ali - kako su se bataljoni približavali Mostaru - očekivao je da se drugi jave kao dobrovoljci bombaši, mada bi ga i tada komandir voda određivao za »vođu bombaša«. Skojevac koji je rastao zajedno sa Pavlom rekao je tada svome komandiru: »Znaš šta je hrabrost, ali ne i obazrivost da ne pogineš pred rodnim gradom. Trebalо je da ne diraš u tu moju veliku ljubavl!«

336) Dragutin Vuković Drago, pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941., politički komesar 29. hercegovačke divizije 1945. godine, živi u Beogradu.

337) Poginuo na Ivan-planini marta 1945.

338) Naredbom Štaba 13. brigade br. 35 od 13. XII 1944, postavljeni su: za vršioca dužnosti šefa Odsjeka naoružanja poručnik Danilo Andrić, za v.d. komesara 3. bataljona Rajko Milošević, za komandira Omladinske čete Rezak Džumhur, za njegovog zamjenika Gojko Uljarević, za političkog komesara Džemal Novo, za njegovog pomoćnika Rade Vučović, za vodnika Pratećeg voda Štaba 13. brigade Augustin Čerkez (desetar u Izvidačkom vodu), za političara delegata Pratećeg voda Štaba Brigade Maksim Vučković, brigadni kurir, za desetare Pratećeg voda Štaba Brigade Ilija Šinković i Milan Perišić, za vodnika Radnog voda u itendanturi Brigade Ilija Andrić (VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.9, dok.26).

Naredbom Štaba 13. hercegovačke brigade br. 39 od 30. decembra 1944. postavljeni su: za političke komesare četa u 1. bataljonu - Prohić Suljo (2. četa), Dvizac Mehmed (3. četa, do tada v.d.), Seferović Mensur (Prateća četa, ranije v.d.), za pomoćnike komesara Kokanović Meho (3. četa), Mladen Bjelica (Prateća četa); u 3. bataljonu - Hodžić Ešref (1. četa), Zuhrić Muharem (3. četa, ranije komesar Prateće čete 4. bataljona), Pudar Milko (Prateća četa), za pomoćnike komesara Vlado Šukić (Prateća četa, ranije komesar 2. čete), Toholj Danilo (2. četa, ranije komesar čete u 2. bataljonu); za komandira čete u 1. bataljonu Savo Savčić (2. četa), Nuhić Džanko (Prateća četa), Vlado Lojpur (3. četa); za komandira 1. čete 4. bataljona Branko Vučović, a za njegovog zamjenika Augustin Čerkez, za šefa naoružanja 3. bataljona Gojko Samardžić, za komandira Prateće čete 4. bataljona Đuro Đurica, za pomoćnika komesara 2. čete 4. bataljona Savo Šindik.

Mnogi borci su kraj decembra dočekali bez šinjela, cipela ili opanaka, jer oštro kamenje ogolilo je i obosilo vojsku, i politički komesar Brigade, uzalud očekujući da od Komande mjesta Stolac dobije »izvjestan broj goveda«, »šest velikih volova«, upozorio je pismom 19. decembra da »borci ne smiju i neće ići bosi dok i jedan vo u Hercegovini traže«, da ne smijemo dozvoliti da »izvjestan broj boraca sjedi u kućama i čeka povratak drugova sa položaja da bi uzeli njihove opanke i potom pošli oni na položaj, što se već u našoj brigadi praktikuje«, da su »intendanti Brigade od desertera 2. bataljona oduzeli 50 odsto pokretne imovine. ... «³³⁹

Možda je ta nevolja i podstakla intendantu Komande mjesta Čapljine, Mitru Boškoviću, da Mostarcima, borcima 1. bataljona 13. brigade, s kojima je zajedno ratovao u prvoj ustaničkoj godini, donese »poklone« na položaj, mada je zbog toga sutradan saslušan u Komandi mjesta. Intendant je iz jedne radnje u Čapljinu pokupio čakšire, bluze, košulje, rukavice i odvezao kamionom do Gubavice te ih predao borcima »da ne cvokoću gledajući svoj Mostar«.

Neki su se, opet, snašli kako da se »zagriju« u zimskim danima. U zaseoku Gagre, oko dvije stotine metara južno od ušća Bune u Neretvu, odakle su se seljaci pod uticajima ustaške propagande povukli u Mostar, borci vodnika Butulije iz 1. čete 1. bataljona »otkrili su« u podrumima nekoliko kuća puna baćve vina poznatih vinogradara, ali o tome nisu obavijestili komandu. Nabavili su mješinu i tokom više noći su, uz strme padine brda, gdje su samo koze mogle brstiti nisko šiblje, iznosili i pili. Zašto mu je vojska »stalno vesela, razdragana«, vodnik je objasnio tek kad su ga komandir i komesar čete poveli na saslušanje u Štab bataljona. Poneka mješina je »pod kontrolom« stigla i do susjeda i u »pozadinu«, pa se i jedno božićno sijelo u Hodbini, nepunih sto metara iza položaja, oglasilo i pucnjima nekoliko podgrijanih veselnika, komandira i komesara četa sa zamjenikom komandanta bataljona, da bi se prije zore, praćeni »oficirskom patrolom«, našli i u Štabu 1. bataljona, gdje se pominjalo i »skidanje činova«. Ali, i to, da niko nikome, samovoljno, ne može da kroji pravdu, da Štab nema ovlašćenja koja svojata i prisvaja, koja mu ne pripadaju. Na partijskom sastanku održanom tog jutra, komandir 3. čete kažnjen je ukorom, a drugi veselnici strogom partijskom kritikom. Poziciono ratovanje donosilo je, tako, i »bavljenje sa mnom sobom«, bez obzira na to što su vodovi i čete bili neposredno na razvučenim borbenim položajima, povremeno vršeći noćne prepade i na drugoj strani Bune i Bunice.

Rasudivanja partijskih delegata

Bila je to srećna okolnost za Hercegovce. Moralna i borbena svojstva 10. hercegovačke proleterske brigade, koja je samo u bici na Sutjesci izgubila 378 boraca, gotovo trećinu svog sastava, potvrđivana i razvijana junaštвom, bratstvom i istrajnošću i onih koji preživješe obručepete ofanzive, prožimala su sve jedinice 29. divizije. I godinu dana kas-

³³⁹ VII, ANOP-a, k.l 152/1, f.10, dok. 14.

nije, 25. decembra 1944. kada se 400 delegata iz partijskih ćelija neposredno sa borbenih položaja našlo u Trebinju na prvom divizijskom partiskom savjetovanju.³⁴⁰

Šta se sve događalo u prvoj godini borenja Divizije, kako se kalilo njenih pet udarnih brigada, saopštili su četvorica referenata i tridesetak diskutanata, među kojima su bili i partijski rukovodilac 13. brigade Drađo Vuković i rukovodilac omladinske organizacije Lutvo Džubur. Ta patriotska i kadrovska vojska Hercegovine uspjela je da u jesen 1943. preokrene vojne i političke okolnosti u kojima je ratovala, da bi to vrijeme krupnih revolucionarnih političkih i vojnih promjena na hercegovačkom vojištu bilo označeno Štabu 2. korpusa cijelovitom ocjenom: »Narod Hercegovine uvjeren je u slabost okupatora. Isto tako je uvjeren da su četničke bande vezale svoju sudbinu sa sudbinom propadajućeg fašizma. Danas očevidnije nego ikada, četničke glavešine sarađuju sa svojom braćom ustašama, jamarima«.

Da li zbog toga što se ponegdje »previše teoretisalo«, a manje razgovaralo o tome kako se politička zbivanja prelamaju u svakodnevnom životu borca, dogodilo se da su i neki delegati na savjetovanju »postavljali pitanja krupne politike«, što je, svakako, bio odraz šireg interesovanja partijskog članstva, ali ne i osobite mudrosti, jer se nisu postavljala i konkretna pitanja iz života kojim se živi, kako bi to očekivali borci na isturenim borbenim položajima, kako je rečeno povodom diskusije o referatu političkog komesara 29. divizije Vukašina Mićunovića o političkoj situaciji. Trebalo je jednog »za teoriju« raspoloženog diskutanta i prekinuti kada je »analizirao« Antihitlerovsku koaliciju, posebno »što je već u početku unio izvjesne formulacije o klasnoj borbi koje su pogrešne i netačne«, kako je ubilježio zapisničar. A upravo pogrešno shvaćena i ishitrena klasna borba, u Hercegovini pretočena u lijeva skretanja, uveliko je uslovila da su drugog ustaničkog ljeta od dvadeset i tri partizanska bataljona (8 udarnih i 15 teritorijalnih) ostala samo tri, od kojih se u zapadnoj Bosni i obrazovala 10. hercegovačka brigada, odnosno upravo odlučno otklanjanje zastranjenja i sektašenja u okupljanju svih patriotskih i antifašističkih snaga Hercegovine i dovelo je ljeta i jeseni 1943. do neslućenog narastanja novih bataljona, do moćne Divizije od jedanaest udarnih bataljona svrstanih u tri udarne grupe, odnosno u tri udarne brigade.

Za tu udarnu pesnicu zbratimljenog naroda Hercegovine njemačka Komanda 369. divizije je u povjerljivoj zapovijesti od jula 1944, zaplijenjenoj u ofanzivi »Sunčanica«, saopštila svojim vojnicima da pred sobom imaju 29. komunističku diviziju koja »važi kao elitna divizija«, da do tada još nikada nije odlučno tučena. Partijski delegati Divizije koja »potpuno vlada taktikom partizanskog rata«, na trebinjskom savjetovanju su se i za govornicom okrenuli životu kojim su živjeli, kritički sagledavajući dotadašnju djelatnost bataljona i brigada. Tada, decembra 1944. više od 8.000 boraca Divizije, među kojima je bilo 1.200 skojevaca i 1.160 članova i kandidata KPJ, nakon što su tokom duge borbe uništili i posljednje organizovane četničke snage u Hercegovini i oslobodili zna-

³⁴⁰ vii fj]m [[str 753 institut za radnički pokret BiH, Sarajevo.

tan dio njene teritorije, užurbano se pripremalo za »skok u Mostar«, za konačno oslobođenje Hercegovine, da u sadejstvu sa jedinicama 8. udarnog (dalmatinskog) korpusa, koje su te zime držale položaje južno od Mostara i zapadno od Neretve pred »zelenom linijom«, uz pomoć tenkova, aviona i artiljerije unište najistureniji dio njemačkog jugoistočnog fronta u našoj zemlji.

»Frontalni rat«, kakav se vodio padinama ogoljelih brda koja su opasala široku pjeskovitu kotlinu i na njoj rijetke naviljke kuća južno od Mostara, a zatim kamenjarom pored puta Nevesinje - Mostar i dalje prema sjeveroistoku ka Foči i Trnovu, »za nas je novost«, rečeno je na savjetovanju, a zatim: »Mi raspolažemo novim sredstvima ali mi se nijesmo prilagodili novim uslovima. Zadatak se često kruto shvata i dozvoljava se našem neprijatelju da upozna naše položaje i da nam nametne borbu«.

Iako je bitka za Hercegovinu, u stvari, već bila dobijena, visok moral i duh borbenosti prožimao je sve bataljone, partijske i skojevske organizacije, štabove i komande očekivala je bitka koju je, takođe, trebalo izvojevati, a to je - dalje vaspitanje i političko kaljenje boraca, jer zbog toga što je u jedinicama bilo boraca koji su se nalazili u redovima protivnarodne vojske ispoljavali su se »mnoga zastranjenja i greške koje kvare ugled naše vojske«. Nisu se smjele »zatvarati oči pred tom stvarnošću«, tj. valjalo je energično i brzo otklanjati »sve poroke koji su doneseni iz redova plaćeničke vojske«.

I kao što su izvještaji sa borbenih položaja ukazivali na to da je idejna i politička aktivnost u četama sve razuđenija i osmišljenija (»Iz svakog predavanja borci moraju naučiti nešto što ima stvarnu vrijednost«, pisalo je u uputstvima političkim komesarima), da su izbjegnute teškoće s municijom (»Tačno je da borbe sa četnicima teško donose municiju, ali je zato tu bijedni okupator kod koga ima svega«, kako je svojevremeno poručivao svojim bataljonima štab jedne brigade), da valja i prve zakone odlučnije sprovoditi u život i da su partizanski odredi, takođe, »dužni da obezbijede ličnu slobodu i nepovrijedivost stana«, da »nijedan seljak ili građanin ne smije biti lišen slobode ili mu se vršiti pretres kuće ili stana bez prethodno prikupljenih dokaza ili činjenica koji govore o njegovoj krivici«, kako je rečeno komesarima terenskih NOP odreda, kao što su, ukratko, sve složenije borbe i potrebe šire političke angažovanosti starješina i komunista uslovili organizovanje mnogih tečajeva i škola, uz borbu i intenzivnije učenje (veću samostalnost i odlučnost u političkoj aktivnosti, da »ne prečutkuju stvari iz bojazni da ih ne možemo objasniti«), tako se i na ovom jednodnevnom partiskom savjetovanju rasuđivalo o burnim tokovima života i rada u Diviziji uoči konačnog oslobođenja Hercegovine.

Rasuđivalo se i o politici kadrova (posebno o kandidatima KPJ), o nedosljednostima (neredovni sastanci »štapskih« partijskih celija), o pojavama neiskrenosti komunista i o nepravilnom shvatanju značaja oficirskih i podoficirskih činova, govorilo se o »izvjesnim crtama činovničkog odnosa u ophođenju« (odvajanje komandi četa u ishrani, kao i štabova), o nebudnosti i familijarnosti, o nerealnosti u sagledavanju političkih događaja, o teorijskom i političkom radu, o nedovoljnem djelo-

vanju u narodu, o dezerterima i neprijateljevom rovarenju (»Skrećem pažnju na prepredenost reakcije, koja svaki događaj nejasan masama iskorišćava za svoju agitaciju...«; »Neće se ovo moći izdržati, govori protivnik, rat će dugo trajati, ne osta ništa, štabovci se vozikaju...«), o snabdijevanju i pljački. Naglašena je potreba da se Skoj omasovi (»U skojevskoj organizaciji ima nečeg staračkog, a on mora da odiše punim omladinskim životom«), o mobilizaciji novih boraca, o bratstvu i jedinstvu (»Bratstvo i jedinstvo se brže učvršćuje u vojsci nego na terenu, gdje izdajnici i okupator razaraju svojim radom, a u brigadama se ono iskiva kroz zajedničku borbu«, govorio je rukovodilac Skoja 13. brigade Lutvo Džubur), o špekulisiranju povodom amnestije (»Zašto nismo bili u škripu, pa da sad dođemo«),

»Komunisti ličnim primjerom osvajaju« ljude, borce i narod, uopštavajući iskustva 13. brigade saopštavao je partijski rukovodilac Drago Vuković, ističući i značaj svakodnevnog izdavanja radio-vijesti, proučavanja propagandnih i drugih izdanja, da treba isprazniti torbe i džepove i pisanu riječ predati u ruke boraca na položajima, u vrtačama, da umjesto direktiva iz štabova neposredna riječ u četi borcima znači i doživljaj, susret koji traje.

»Reakcija će i dalje pokušavati da stvori jaz između naroda Bosne i Hercegovine«, da će ona »bez ikakve sumnje na tom pitanju voditi bitku«, poručio je na kraju delegatima član PK KPJ za BiH Uglješa Danilović, očekujući da će komunisti sa savjetovanja »poći u jedinice i na teren sa tim problemom kao glavnim, a put njegovog rješenja, jeste stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta kao osnovne poluge koja će omogućiti izgradnju federativne Jugoslavije i federalne Bosne i Hercegovine. Front koji predstavlja jedinstvo svih demokratskih snaga«.

Bile su to obaveze koje su proistecale iz bitke koja se vodila: samo u decembru 1944., 13. hercegovačka brigada imala je 31 poginulog i 34 ranjenog borca i rukovodioca. Za to vrijeme ubila je 107 i ranila više od 150 neprijateljevih vojnika.

Kazne i opomene

U novu 1945. godinu 13. brigada ušla je s novim rasporedom. Pošto je 26. decembra 1944. položaje kod Udrežnja i Klepetuše predao 12. hercegovačkoj brigadi, 4. bataljon zauzeo je sektor Jasena, 3. bataljon od Kamene do Gornjih Vranjevića, 2. od Rotimlje do Dolova i 1. bataljon Gubavica - Hodbina. Bio je to dio odbrambenih položaja 29. divizije ispred »zelene linije«.

Kada su hercegovačke udarne brigade bile orijentisane ka Mostaru, Blagaju i Nevesinju, a dijelom prema Sarajevu, Ustikolini i Foči, gdje su sa crnogorskim snagama razbijale četničke jedinice, kao i uspostavljele saradnju sa brigadama 9. divizije 8. udarnog korpusa na desnoj obali Neretve prema Širokom Brijegu i Ljubuškom, Štab 29. divizije je svojom zapoviješću do 29. decembra 13. hercegovačku brigadu zadržao i dalje na ranije određenim položajima i dodijeljenim zadacima, da i tokom januara 1945. sa linije Gubavica - Vranjevići - Kamena zatvara pravac ka Stocu i Dubravama, ne dozvoljavajući neprijatelju da se pro-

bije i Brigadu odbaci sa položaja, da ofanzivno dejstvuje i kontroliše komunikaciju Nevesinje - Mostar, a ukoliko bi situacija dozvolila da likvidira neprijatelja i njihova uporišta na sektoru Brigade, (da bi krajem januara s jednim bataljonom pomogla Brigadi narodne odbrane u ponovnom oslobođanju Čapljine nakon iznenadnog upada neprijateljevih snaga duboko na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine).

Ispred Brigade, koja je imala 1450 boraca, na sektoru Buna - Blagaj bilo je oko 500 »vražijaka« i ustaša podržavanih sa baterijom topova 75 mm, dva protivkolska topa, tri minobacača i jedan-dva tenka. U odbrani uporišta Bišina - Dubovac - Gnjilo brdo - Busak i Stjepankrst uzduž komunikacije Mostar - Nevesinje, nalazilo se po 80 do 150 vojnika, uz bateriju brdskih topova, 4 minobacača i više automatskih oružja. Uporišta su imala stalnu podrušku nevesinjskog garnizona, gdje je u januaru bilo više od 1200 njemačkih vojnika i oko 200 muslimanskih misionera od Fazlagića Kule, pod komandom njemačkih oficira.

Snijeg je već bio uveliko napadao i to je samo povremeno usporavalo ili onemogućavalo motorizovanim kolonama da se probiju iz jednog u drugi garnizon. U takvim zimskim nepovoljnim okolnostima, poslije prepada na Dubovac i Gnjilo brdo, neprijatelj je 3. januara, cijelu noć tukao artiljerijom položaje Brigade, očekujući njen opšti napad. U tim oštrim zimskim noćima, kada je jedan bataljon Brigade uvijek bio u rezervi u selu Rotimlji i izviđačke desetine uz nemiravale neprijateljeve postaje i zasjede, ponovo se prepucavalo, uz povremene ispadne manjih neprijateljevih grupa radi pljačke (kao 3. i 9. januara, zatim 22. i 23. januara) u sela koja su štitili 1. i 4. bataljon. U međuvremenu su manji dijelovi 1. bataljona izveli prepad na Bunu, ali bez osobitog uspjeha.

Usred noći 23. januara, 300 ustaša i legionara, koristeći se pomrćinom i čamcima, prešli su Bunicu, pritoku Bune, i iznenadili 3. četu 1. bataljona i odbacili je od sela Hodbine. Štab 1. bataljona, koji je pravovremeno obavijestio čete o pokretima neprijatelja na sektoru Buna - Blagaj, nakon povlačenja 3. čete iz Hodbine, natjerao je neprijatelja obuhvatnim napadom jedne čete iz brigadne rezerve preko Kvanja i Podograda ka Hodbini »u panično bjekstvo na desnu obalu Bunice u kojoj se udario dobar broj neprijateljevih vojnika, pored broja mrtvih koje nije uspio da evakuše na desnu obalu Bunice«.³⁴¹

Štab 13. brigade je naredbom br. 7 od 30. januara 1944.³⁴²⁾ kaznio komandu 3. čete 1. bataljona u k o r o m »zbog nebudnosti, nemarnosti i nevojničkog rasporeda«, a istoga dana naredbom br. 8 o p o m e n - o m pomoćnika komesara 1. bataljona »zbog nedovoljno ukazane pomoći« komandi 3. čete, što joj nije odlučnije »skrenuo pažnju na budnost« i »što je dozvolio da u momentu kad su Švabe prelazile Bunu ostane jedan vod sa komesarom i komandirom čete u kantonmanu s. Hodbina skupa sa njim, umjesto da su išli na položaj«. Štabu 1. bataljona, koji je dobro rukovodio 1. i 2. četom, zamjereno je što nije uspostavio vezu sa 3. četom, koja nije slala izvještaj osam časova, i što s njom u borbi nije rukovodio.³⁴³

³⁴⁴" VII, ANOP-a k.1 146, f.4, dok. 3; izvještaj Brigade od 3. februara 1945. o borbama od 1. od 31. januara 1945.

^{342>} VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.6, dok. 10.

^{343>} VII, ANOP-a k.1 152/11, f.6, dok. 11.

Te noći su pогinula tri borca, шestorica su ranjena i trojica nestala. To su, uz još jednog poginulog i četvoricu ranjenih, ukupni gubici 13. brigade u januaru, koja je tog mjeseca ubila 63 neprijateljeva vojnika, trojicu zarobila i veći broj ranila. Zapaljena su dva kamiona, zaplijenjena dva puškomitrailjeza, 3.000 metaka, 13 pušaka, 14 ručnih bombi, rančevi i čebad.

Na »zelenoj liniji«, iako su pred njom zastala ofanzivna dejstva brigada 29. divizije, za nepuna tri mjeseca neprijatelj je imao »blizu 1.000 mrtvih, blizu 2.000 ranjenih i bar 700 zarobljenih«, a 29. divizija 256 poginulih, 666 ranjenih i 210 nestalih boraca. »Najznačajnijom karakteristikom ovoga perioda treba smatrati to što su jedinice 29. divizije u toku ovog perioda gotovo utrostručene (na kraju perioda Štab 29. divizije komandovao je snagama ukupne jačine 13.253 borca)«, zapisali su u svojoj monografiji o 29. diviziji Danilo Komnenović i Muhamet Kreso, ističući da je »ovaj period i za starješinski kadar bio velika škola, pošto se sa partizanskog pokretnog ratovanja dosta naglo prešlo na relativno dugo frontalno ratovanje; povećane jedinice zahtijevale su, takođe, i daleko veću umješnost u rukovođenju«, kao i to da »u ovom periodu 29. divizija raspolaže sa dva artiljerijska diviziona 75 mm, od kojih je pridodat još i motorizovan, pa je to, u odnosu prema ranijem periodu, veoma značajan skok«, ukratko, da je »ovaj tromjesečni period veoma uspješno iskorišćen za usavršavanje vojne i političke organizacije u Hercegovini...«.³⁴⁴

Riječi na djelu

Svoje nestrpljenje i priželjkivanje posljednjeg obračuna sa neprijateljivim garnizonom u Mostaru ispoljavali su borci u svojim člancima ili pjesmama štampanim u vodnim, četnim i bataljonskim listovima, na priredbama i u pismima rodbini. U »Džepnim novinama«, Prateće čete 3. bataljona broj 2, pored priloga »Sjećanje na 3. januar 1945«, »Prvi snijeg« i drugih tekstova pisanih rukom u selu Kamena krajem januara 1945, objavljen je prilog i bolničarke Marice Gačić »Moj put u partizane«, kazivanje o nezadrživom poletu jedne mladosti.³⁴⁵

Mada nisu znale da je od stotinu žena u Bosni i Hercegovini krajem prve decenije XX vijeka manje od njih sedam bilo pismeno, a manje od jedne Muslimanke od njih stotinu, što nije smetalo konzervativnim muslimanskim poslanicima da u Bosanskom saboru 1911. godine, glasanjem, izuzmu žensku djecu od obaveznog pohađanja osnovne škole, da su u nekim bosanskim selima đaci osnovne škole sjedili u razredima po vjerskoj i staleškoj pripadnosti, ako i mnogo šta drugo nisu čule, znale i vidjele, jedno su svakako dobro upamtile: na vlastitim ognjištima odmjeravale su svoj život i svoja nadanja, da bi kao partizanke krenule u rušenje »svijeta« koji ih je »držao u potčinjenosti i ropstvu«, a one »revolucijom preko njenih ruševina zakoračile u svijet, u partizansku kolonu, u kojoj su svojom borbom osvajale prostore s kojih su, vijekovima, bile progname«.³⁴⁶

³⁴⁴⁾ »29. hercegovačka divizija«, str. 405-409.

³⁴⁵ Muzej Hercegovine, Džepne novine Prateće čete 3. bataljona.

³⁴⁶ »Žene BiH u NOP-u«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977.

Otud i njihova hrabrost, koju je narod, od jednog do drugog sela često i preuveličavao u pričama o partizankama koje jurišaju na bunke, pa i uvjerenje ustaša i četnika da partizanski bataljon koji ima više žena boraca može duže i da istraje, da partizanku nije lako zarobiti i prisiliti na predaju. Tako je bilo i u 13. hercegovačkoj brigadi. Nikad nijedna partizanka nije zarobljena, dezertirala ili kažnjena, zaostala iza kolone, neočekivano se »razboljela«. O tom rastu »iz ničega«, često i mimo i protiv svoje sredine uključujući se u partizansku kolonu, govori i Milica Gačić:

»Majka nije smjela ništa o mojim namjerama znati. Pratila me je na svakom koraku. Partizani su bili blizu. Jednoga dana čuvala sam kravu i kada sam vidjela partizanske patrole, uputila sam se prema njima bez ikakva razmišljanja ostavivši kravu samu. Stigla sam u Dabar, gdje sam raspoređena u Omladinski bataljon. Želja mi se ispunila kada me je jednoga dana posjetila sestra. Sestra mi je rekla da je majka toliko plakala k'o da sam bila mrtva. Napisala sam joj pismo i saopštila da žalim što nisam ranije stupila u redove NOV. Sada sam bolničarka...«³⁴⁷

»Imao sam dva brata Novicu i Žarka u 3. bataljonu 10. brigade«, saopštavao je svoju tugu Blagoje Đurasović, borac 1. bataljona 13. brigade, u članku »U borbi za slobodu«, objavljenom u Biltenu 13. hercegovačke brigade, kada je saznao za sudbinu svoje braće. »Kad je čuo brat Novica da je Žarko ranjen, predaje svoj mitraljez jednom drugu do sebe, zatim odlazi tamo gdje je ležao brat da ga spase. Uzeo ga je na leđa i u momentu kad ga je nosio prema našem položaju, neprijateljsko zrno i mladom Novici oduže život. Tako je moj brat Novica poginuo spasavajući brata Žarka. Brat Žarko, preboljevši rane i osjećavši se ponovo sposobnim, uzeo je opet, s ponosom, pušku u ruku...«³⁴⁸

U Dubravama je poginuo i komandir 2. čete 2. bataljona Omer Bešo, čije je smrtno ranjavanje zabilježio njegov suborac u listu »Bratstvo«, u glasilo 3. bataljona, nekadašnjeg partizanskog odreda »Savo Belović«, u kojem je Omer od njegovog formiranja 1943. bio bombaš i puškomitraljezac. Poslije borbe u kojoj su ustaše zašle četi iza leđa, kada je komandir Omer Bešo, koji se nije bojao metka, preokrenuo ličnom hrabrošću ishod borbe usred noći i gустe šume, četa je sutradan

³⁴⁷ U 13. brigadi, prema do sada utvrđenim podacima, bilo je 85 drugarca (9 poginulih): referenti saniteta u bataljonima - Mersada Hasanbegović, Rea Almozline, Angela Lambić (bili i pomoćnici referenta saniteta Brigade), Ziba Selimohodžić, Sefika Mišić, Munsifa Efica, Mileva Ilić, Vasilija Đurasović, Azra Čišić, Raska Elezović, Desa Antelj, Angisa, Bajrović, Mila Kordun, zatim, Danica Aleksić, Razija Arpadžić, Munevera Alagić, Asija Behlilović, Ljubica Borozan, Deniza Brkić, Fatima Čišić, Ziba Čelebić, Fimija Mihić, Fatima Hadrović, Fatima Mišević, Razija Mehić, Marica Puhalo, Milka Princ, Semsa Pajević, Danica Savić, Zora Samardžić, Fatima Šišić, Razija Vukicević, Fatima Gusić, Safija Sarajlić, Marica Gačić, Danica Sakota, Nada Dikić, Stojan Gavrilović, Borika Grgović, Fikreta Kolaković, Fatima Mujićić, Sofija Obucina, Jela Šeslija, Vasvija Sašić, Zejna Simić, Ljubica Belša, Mira Lozo, Fatima Eminović, Ramiza Behram, Dobrila Grčić, Simeona Lasić, Ziba Galeb, Draginja Glibo, Sabira Dedić, Zineta Zekić, Tidža Palata, Danica Vuković, Razija Manjgo, Veselinka Bajić, Bosa Jovović, Danica Kunovac, Tijana (Smilja) Milošević, Ranka Radulović, Malina Šarenac Mukelefa Soše, Jovanka Babić, Stana Bjelica, Nataša Ljoljić, Nadira Catović, Zineta Miljković, Nura Dizdarević, Sabira Dizdarević, Zora Šarenac, Šamija Sejdinović, Fatima Žugor, Saveta Srajer. Poginule su: Zdenka Karačić, Ljubica Remetić, Emina Merdan, Hatidža Fazlinović, Nada Janjić, Marica Korol, Alija Sidran, Radojka Bošković i Sadeta Buzaljko.

³⁴⁸ Institut za savremenu istoriju, Beograd, N 706.

napala neprijatelja na Aladinićima i, u toj posljednoj komandirovoj borbi, Omera je obuzelo nestrpljenje da krene što dalje, dublje, ne obazirući se na fijuk metaka, granata i mina. I tada, zapisao je borac, »bacač gruhne« i »sitni geleri zariju se u Omerovo tijelo«. »On dalje puca. Samo reče svom desetaru: 'Meša, pogodi i mene!' I pao je. Drugovi su ga odnijeli odatle. Stavili su ga na nosila i ponijeli u bolnicu. U putu

³⁴⁹

je umro«.

U pjesmi »Pogled u budućnost«, koja je objavljena u brigadnom listu »Hercegovački borac«, skojevac, tek pristigao iz koncentracionog logora, video je u svojim očima »zvijezde na nebu«, što »šapuću nove nade«, gledao je i »repatiku zvijezdu što preletje preko cijela neba« i »ostavi jasan, svijetleći trag«, i »Danicu zvijezdu što posljednja gasne«, koja oglasi »novi dan, svijetao i pun«.³⁵⁰

U tom broju brigadnog lista, u članku »Vidimo Mostar«, borac na položaju je napisao: »Na komunikaciji Nevesinje - Blagaj, Buna - Mostar, front se stabilizirao puna tri mjeseca. Fašisti se ukopali, bore se žilavo. Više samog grada držao je položaj i 1. bataljon, bataljon koji nosi tradicije starog Mostarskog odreda... Tačno ispod naših položaja vodi cesta za Mostar, ravna kao crta. Na tom mjestu držimo položaj blizu tri mjeseca. O, kako je to teško. Tjeskobno je sjediti u bunkeru i gledati u Mostar, grad što i sada pati i strada. Mi sinovi njegovi. Mi što davno odosmo iz njega i što se zarekosmo da ćemo u ime naše stvari, slavu pronijeti širom naše zemlje porobljene... Svijetao i vedar osvanuo je dan. Naš vod je na položaju. Sa položaja vidimo pojedine kuće u gradu. Mahale, čuvene partizanske kvartove, koji su krili mnoge znane i neznane junake - lijepo su se vidjele. Drug Sule objašnjava: 'Eno vidiš, druze, ovako pravo ona velika kuća, malo desno od nje, pokraj onog zelenila, nalazi se moja kuća'...«³⁵¹

U to vrijeme, 22. januara 1945, obavještavajući Ministarstvo unutrašnjih poslova šta se krupno dogodilo u vrijeme istrajanja njemačkih i ustaških snaga na »zelenoj liniji«, o borbama koje su se vodile od Bune do Nevesinja, na Bakračuši i na makadamskoj cesti Mostar - Nevesinje, posebno krajem novembra 1944, kada su partizani »tenkovima jurišali na njemačke tenkove, a vojska je udarila prsa u prsa«, kako je na njihovoj strani bilo 6 mrtvih i 20 ranjenih, a da su »partizani imali 310 mrtvih«, dok su »ostale mrtve i ranjene u većem broju uspjeli sobom odnijeti«, zamjenik velikog župana Velike Župe »Hum« piše i o »gospodarskim prilikama«, pa kaže: »Prehranu samoga Mostara omogućuju tzv. žitari. To su stradalnici iz Dalmacije, nastanjeni u Mostaru, koji pod uprav nemogućim uvjetima putuju u sjeverne krajeve države i dovode žito, mast, grah i ostale životne namirnice. Ciene ovih namirnica jesu uprav bajoslovne (1 kg graha 1.000 kuna, 1 kg pšenice 1.000 kuna, 1 kg masti 12.000)... Iz ovih sela njemačke oružane snage odnose blago i hranu bez svakog obzira... Ako se oduzimanjem blaga i hrane ne svede na jednu podnošljiviju mjeru — nestati će uskoro u Hercegovini blaga i hrane, a onda po onoj narodnoj 'kud koji mili moji'... Svaki se

³⁴⁹ Isto, N 658.

³⁵⁰ Isto, N 825.

³⁵¹ Isto, N 825.

dan čuje: poginuo onaj, ubili partizani onoga, ubio ustaša onoga, objesili Nijemci jednoga ili dvojicu, zapalili i porušili ovu ili onu kuću, ali je svjet otupio ove događaje pa ih smatra redovnim pri ovakvim okolnostima, koje vladaju kod nas«.³⁵²

Dožupan Velike Župe »Hum« je jedan svoj decembarski izvještaj poslao na osam adresa svojim pretpostavljenim, moleći da se »obrambena crta Mostara pomakne barem tako da uključi u sebi jugozapadnu i zapadnu Hercegovinu«, da je »obrana Mostara, kako je sada postavljena, jednak posvemašnjem uništenju Hercegovačke Hrvatske, a time i samoga Mostara«.³⁵³ Dožupan je ponovo, 23. januara 1945, poslao izvještaj na osam adresa, obavještavajući da »partizani postojano napadaju prometnu cestu Mostar - Nevesinje i to na dionici kroz šumu Bišina, te sa jugozapadne strane iz brda zvanog 'Vilenjak'... «, da bi na kraju ponovo zakukao, u nadi da će, ipak, biti bolje: »Još nema obećane, plan-ske akcije čišćenja Hercegovine, ali će doskora početi jer se u Mostaru vidi mnogo naših oružanih snaga«.³⁵⁴

Borbe 4. bataljona za ponovno oslobođenje Čapljine

Na sastanku Brigadnog partijskog komiteta održanog u selu Rotimlji, u drugoj polovini januara 1945, govorilo se o pripremljenosti jedinica za oslobođenje Mostara. Pročitana je i informacija o tome da će u oslobođenoj zemlji oficiri i podoficiri imati plate prema položajima koje budu zauzimali. Sutradan, dok su u Štabu 1. bataljona razgovarali o tom »čudnom uputstvu«, kako to da se bore i za položaje i za plate, »neočekivano je banuo komesar brigade Enver Čemalović i, uključivši se u razgovor, otprilike rekao da ne mlatimo praznu slamu jer da to oni u Vrhovnom štabu sigurno bolje od nas znaju«, zapisao je partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Ćerimagić, koji je nekoliko dana kasnije, 28. januara izjutra, sjeo u zaplijenjeni njemački automobil i sa komandantom 13. hercegovačke brigade Miloradom Kujačićem, saborcem iz 12. brigade, koji je upravljao kolima, krenuo u Čapljinu. Svratili su u Komandu mjesta, gdje su zatekli, pored komandira tenkovskog voda, komandanta i sekretara Komande.

»Dok smo razgovarali zazvoni telefon i Milorad podiže slušalicu«, sjeća se Ćerimagić. »Nečiji piskav glas je jetko 'prskao' iz slušalice. Psovao je partizanima sve po spisku, što smo svi sasvim jasno čuli. Rekao je da je ustaški poručnik, da se nalazi u Šurmancima i da ga čekamo ako nismo kukavice. Nismo bili sigurni da li je neprijatelj zaista u Šurmancima ili se neki pojedinac, neprijatelj, dočepao telefona i hoće da nas uznemiri. Pošto se nije čula borba više smo bili skloni ovom drugom, jer nikako nismo mogli vjerovati da su ustaše tako jednostavno probile liniju fronta koju je držala 4. dalmatinska brigada. Ipak, svi smo poskakali sa svojih mjesta. Upitno smo se zgledali. Najzad Milorad reče komandantu Komande mjesta da bi to morali shvatiti najozbiljnije. I ovaj ode sa komandirom tenkovskog voda da okuplja vojsku i da, za

³⁵²> VII, arhiva NDH, k.218, f.2, dok. 1/XI.

³⁵³> VII, A NDH, k.156, f.1, dok. 9/XI.

³⁵⁴> VII, A NDH, f.1, dok. 1/XI a.

svaki slučaj, orgnizuje odbranu grada, a ja i Milorad požurisimo nazad. Bili smo jako zabrinuti i sami na sebe ljuti što smo se u tim trenucima našli tako daleko od svoje brigade».

Tog jutra je u Stab 1. bataljona 13. brigade već bio stigao kurir 1. čete, koja je iznad ušća rijeke Bune u Neretvu držala položaje, s vijestima da se s druge strane Neretve, »kod Dalmatinaca nešto dešava«, da se čulo uobičajeno pucanje, koje nikog nije uznenimiravalo, ali da su se kasnije na više mjesta pojavile vatre, gorjele su pojedine kuće ili štale, a to se već nije moglo smatrati uobičajenim. Kada je ubrzo s desne strane Neretve, niže ušća Bune, neprijatelj otvorio vatru na 1. četu s leđa, a iz uporišta na Buni krenuli tenkovi i napali 1. četu slijeva, bilo je očigledno da je neprijatelj probio prve položaje 4. dalmatinske brigade i da je duboko ušao na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine.

Upravo kada je 29. divizija, na osnovi naredbe 2. udarnog korpusa NOVJ, vršila poslednje pripreme jedinica za konačno oslobođenje Hercegovine, prije svega, da se zauzimanjem Konjica i Ivan-sedla prekine veza između njemačko-ustaških i jedinica na »zelenoj liniji« sa Sarajevom i stvore znatno povoljniji uslovi za oslobođenje Mostara, Nevesinja i Širokog Brijega, u noći između 27. i 28. januara oko 8 000 vojnika 370. grenadirskog puka, ustaškog 9. zdruga, dva bataljona domobranskog 2. zdruga, jednog bataljona »Crne legije«, 369. izviđačkog bataljona, nepotpunog pionirskog bataljona i protivtenkovskog diviziona, artiljerijske grupe »Lise«, izviđačke i inžinjerijske čete 9. gorske divizije i jednog diviziona artiljerije grupe »Roge« iz Mostarskog polja, čiji je napad organizovao i njime rukovodio komandant njemačke 369. divizije general Rajnike, krenulo je u napad (»Bura«) na položaje 9. udarne (dalmatinske) divizije na desnoj obali Neretve i namjeri da povrate zapadne dijelove Hercegovine, zauzmu Ljubuški, Čapljinu, Gabelu i Metković, poruše mostove na Neretvi i ugroze bok i pozadinu 29. hercegovačke divizije.

Jedna neprijateljeva kolona je tokom noći zašla iza leđa 4. dalmatinskoj brigadi, koja je 28. januara izjutra napadnuta i s fronta od druge protivničke kolone, i razdvojeni dalmatinski bataljoni, gotovo ne pružajući otpor, povukli su se prema Ljubuškom i Čapljinu.

Neprijatelj je već bio zauzeo Ljubuški kada su 1. bataljon Hercegovačke brigade narodne odbrane, manji dijelovi 4. dalmatinske brigade i 3. tenkovskog bataljona Južne grupe 1. tenkovske brigade, jedna četa inžinjerijskog bataljona i ljudstvo Komande mjesta, spriječili njemačke i ustaške vojнике da već tog prvog dana prodora zauzmu i Čapljinu. Dva tenka bila su postavljena u grad da štite prilaze od željezničke stanice Žitomislića prema mostu na Neretvi, a 4 tenka i 4 oklopna automobila u selu Tasovčićima s istočne strane Neretve.

Noću između 28. i 29. januara ušle su u Čapljinu grupe ustaša i rano izjutra napale pješadijskom vatrom inžinjerijsku četu i tenkovske posade, a zatim su ojačani sa drugim (njemačkim) snagama odbacile bataljon Narodne odbrane sa Gradine, koja dominira gradom. Tada su tri tenka, koja su kao pojačanje stigla iz Stoca, prodrla do zapadne strane Čapljine, do sela Trebižata, ali dočekani od neprijatelja koji je nadirao od Ljubuškog, vratili su se u Čapljinu. Zajedničkim protivnapadom

pješadije, tenkova i inžinjeraca, povraćena je Gradina, ali poslije 16 časova neprijatelj je silovitim napadom odbacio naše snage i ovlađao i gradom i mostom. Tenkovi i borci koji su branili Čapljinu povukli su se u Tasovčiće na lijevu obalu Neretve.

U tim okolnostima, u »najodlučnijem trenutku borbe za most na Neretvi stigla su kao pojačanje tri tenka 1. tenkovskog bataljona i odmah stupila u borbu«. Jedan tenk je »prešao preko mosta i odbacio grupu Nijemaca, ali je ubrzo uništen« i u »tom momentu je na most jurnuo punom brzinom drugi tenk«, ali se i on »na sredini mosta pokvario i stao«. Tada je komandir čete uputio još jedan tenk da izvuče oštećeni. Međutim, njemački protivtenkovski top ga je uništio. Tako su uništeni i oštećeni tenkovi zakrčili prelaz ostalim tenkovima preko mosta, a ubrzo su, pošto su Nijemci i ustaše zauzeli most, poslužili i kao zaklon inžinercima prilikom miniranja mosta, koji je dignut u vazduhu oko 21 čas, zajedno s tenkovima.

Neprijateljeve snage su noću 29/30. januara zauzele Metković i Gabolu, gdje su, takođe, porušili mostove na Neretvi, Trebižatu i Krupi.

Štab 13. hercegovačke brigade 29. januara u 12,25 časova obavještavajući bataljone da je u posljednja tri dana neprijatelj poduzeo snažan napad sa područja Mostara, Širokog Brijega i Jasenica na položaje 9. divizije NOV i da je uspio da ovlađa linijom Ljubuški - Čitluk - Žitomisljići, te da, vjerovatno, ima namjeru da prodire i dalje ka Čapljinu, Metkoviću i Stocu, u kom slučaju bi se mogao očekivati i napad na položaje Brigade od pravca Busak - Blagaj - Buna, izdao je zapovijest da 4. bataljon, pošto preda položaje na sektoru Svačići - Vranjevići 2. bataljonu, odmah krene sa zamjenikom komandanta brigade Milanom Tabakovićem do Aladinića i Čapljine radi odbrane grada, da 1. i 3. bataljon i dalje ostanu na svojim položajima sa zadatkom da 3. bataljon, čuvajući svoj sektor, neposrednije sadejstvuje 2. bataljonu u borbi koja se mogla očekivati, a 1. bataljon da svoju četu iz sela Hodbine, prebaci sa svog desnog krila, na kote 236 i 270, odnosno na svoje lijevo krilo, ne dozvoljavajući neprijatelju da se prebaci na lijevu obalu Neretve, te da bataljon drži čvrsto vezu sa Tenkovskom četom u Domanovićima i sa četom 2. bataljona u Hodbini.

Kada se zamjenik komandanta 13. brigade Milan Tabaković i komandant 4. bataljona Milan Bjelogrlić, čiji su borci od Pijesaka do Tasovčića prevezeni kamionima, utvrdili 30. januara u ranim časovima da je neprijatelj porušio samo srednji potporni stub mosta u Čapljinu i da most nije potpuno srušen a da ga inženjerska četa može osposobiti za prebacivanje tenkova, oklopnih automobila i artiljerije preko Neretve u Čapljinu, angažujući tri tenka i dva oklopna autombila za podršku svoga bataljona, čete su krenule u napad i na drugoj strani rijeke uspjele da oko mosta obrazuju mali mostobran, kako bi inžinercima omogućili popravku mosta. Ali - ubrzo su čete poslije žestoke noćne borbe, potisnute na lijevu obalu Neretve, gdje su te noći i sutradan, 31. januara, stigle jedinice 12. hercegovačke brigade.

Tu su već bili komandant 29. divizije Vlado Šegrt i načelnik Štaba Drago Đukanović koji su, upozoreni i Titovim depešama da se Čapljina i ostala teritorija na koju su prodrle neprijateljeve snage mora odmah

osloboditi, formirali privremeni štab brigade za forsiranje Neretve (komandant Milan Tabaković, načelnik Franjo Tomaić i politički komesar Milan Milićević, načelnik Štaba i pomoćnik komesara 12. brigade).

»Pređite rijeku, a na ovoj lijevoj obali, ako vas potisnu ne očekujte da ćemo vas prihvatići, za to nema ni mogućnosti. Ovdje i nema šta da tražite. Vi imate samo jednu obalu, onu prijeko«, rekao je komandant Vlado Šegrt.

Od priručnih prevoznih sredstava prikupljeno je samo 14 malih rinarskih čamaca koji su mogli da ponesu po četvoricu boraca. Na toj osnovi privremeni štab sačinio je plan forsiranja Neretve: prvo, jednom četom izvršiti lažni prelaz - forsiranje rijeke nizvodno od srušenog mosta u Čapljinu u pravcu željezničke stanice, drugo, da izviđači, radi zavaravanja neprijatelja vrše stalne pokušaje prelaza rijeke uzvodno, više Počitelja, i treće, pod zaštitom mraka, neprimjetno, izvršiti prebacivanje 4. bataljona 13. brigade pod komandom Milana Bjelogrlića, i 2. bataljona 12. brigade sa komandantom Vladom Kaporom.

Utvrđen je i sastav prvih desantnih grupa, pravci napada, njihova podrška u slučaju otkrivanja prelaza artiljerijom i tenkovima s lijeve obale Neretve.

Forsiranje Neretve je proteklo kako se i očekivalo. Neprijatelj je zavarao i sve do zore glavno mjesto prelaza nije otkriveno. Ali, bili su to i trenuci strepnje boraca u plitkim čamcima, u kojima je bilo i više neplivača, šta se sve može dogoditi, šta ih čeka na užvišenjima s druge obale.

»Pošto je propao prvi pokušaj 2. čete da ovlada mostom, jer je s desne obale Neretve potisnuta na lijevu, u noći između 30. i 31. januara jedan vod 3. čete neopaženo se prebacio čamcima na vesla preko Neretve, nizvodno od porušenog mosta u rejonu željezničke stanice«, svjedoči o toj borbi za ponovno oslobođenje Čapljine Muharem Kreso, sekretar aktiva Skoja i omladinski rukovodilac u 1. četi, koja se te noći, takođe, pripremala da izvrši prelaz u rejonu porušenog mosta. »Vod Danila Šešlije koji se dohvatio desne obale rijeke kod željezničke stanice dočekali su njemački vojnici i ustaše i ubrzo je, uz ranjene i pogunulog političkog delegata Alije Šarića, vraćen na lijevu obalu Neretve, gdje je zadržala i 1. četu«.³⁵⁵

»Zamjeram zbog vaše nebudnosti zbog neprijateljskog prodora u pravcu Metkovića«, javio je vrhovni komandant Tito radio-depešom Štabu 8. korpusa 30. januara, odmah pošto je saznao za dubok prodor protivničkih snaga i rušenje mostova. Toga dana je poslao još dvije depeše 8. korpusu i dvije depeše 29. hercegovačkoj diviziji, zahtijevajući da se odmah pređe u protivudar, povrati izgubljena teritorija i neposredno izvrši pritisak i ugrozi Mostar.

Od tada je Vrhovni komandant intenzivno pratio tok borbi i rukovodio dejstvima Korpusa i Divizije. Tako je već sutradan, 31. januara, naredio 29. diviziji (kako je zabilježeno u njenom operativnom dnevniku): »Na sektoru Mostar - Metković morate odmah baciti jače snage i sadejstvovati sa jedinicama 8. korpusa. Izvijestite o izvršenom«.³⁵⁶

³⁵⁵> Iz šireg pisma M. Kreše koje je dobio autor monografije 5. januara 1987.

³⁵⁶> VII, ANOP-a, d.l 152/11, f.5, dok. 2.

To je ujedno bio i početak neočekivanog, velikog pokreta glavnih snaga 8. korpusa iz šireg područja Knina ka zapadnoj Hercegovini, njegovih divizija, 19. i 26, koje će, uz 9. dalmatinsku i 29. hercegovačku, sačinjavati snažnu udarnu grupaciju na prilazima Mostara početkom februara 1945. godine.

I dok su u noći između 31. januara i 1. februara 2. bataljon 12. brigade i 1. četa 4. bataljona 13. brigade kod sela Dretelja, uzvodno od Čapljine, prelazili Neretvu u plitkim drvenim seljačkim čamcima i na drugoj strani rijeke, pošto su učvrstili mostobran, napali iznenadenog neprijatelja na Velikoj Gradini (k.296) i na k.137, kao i na prilazima Čapljine, dijelovi hercegovačke Brigade narodne odbrane su, južno od Čapljine, uz sadejstvo tenkova 1. bataljona, takođe, napali i oslobodili Gabelu.

Neprijatelj se povukao iz Metkovića i Brigada narodne odbrane nastavila je da ga potiskuje prema Strugi i, obalom rijeke Trebižata, prema Ljubuškom.

Na tom nevelikom dijelu Neretve, od sjevernog mjesta forsiranja kod Počitelja do južnog kod sela Draćevo, bilo je 3000 boraca 29. divizije radi protjerivanja neprijatelja iz zapadne Hercegovine.

»Neretva je bila 'od brda do brda', a mi u plitkim i uskim sandolinama, najviše po trojica u jednom čamcu, među kojima neplivači iz hercegovačkog 'posušja' više zaziru od vodene matice nego od metka, potpuno bespomoći i prepušteni veslaču mještaninu da nas prebaci na drugu obalu, čudeći se što nas u slaboj mjesecini posljednje januarske noći neprijatelj ne gada sa kosa, mada su mitraljeski rafali nasumice povremeno obasipali rijeku«, prisjeća se skojevski rukovodilac noći u kojoj se 1. četa dokopala obale i krenula ka neprijatelju na Gradini. »Neprijatelj nije imao snaga da neposredno zaposjedne obalu Neretve na ovom odsjeku i mi smo kroz šumu Dreteljske ade požurili prema željezničkoj pruzi i stanici u selu Dretelju. Zemljanim branom zaobišli smo rukavac Neretve koji se odvaja od njene desne obale i poslije prolaska kroz tri usjeka i manji tunel, u koloni, zaštićeni željezničkim nasispom, krenuli Dreteljskim poljem u pravcu Čapljine. Dalje se nije moglo bez borbe. Zasuli su nas meci sa Gradine, kao i borce 2. bataljona 12. brigade koji su nizvodno prešli rijeku i zajedno sa 1. četom napali Gradinu.«

Javljujući 2. udarnom korpusu 1. februara da je jačina neprijateljnih snaga na sektoru 29. divizije istočno od Neretve, »uglavnom nepromjenjena«, da su dva bataljona 10. brigade smjenila 12. brigadu kod Biograda i Udrežnja, daje 11. brigada kod Umoljana, Rakitnice i Lukavca, da je 4. bataljon 13. brigade sa 12. brigadom napada u prostoru Čapljine, da je 14. brigada u pokretu prema Glavatičevu, general Vlado Šegrt mogao je izvjestiti i to da dijelovi Divizije »koji su prebačeni na desnu obalu rijeke Neretve vode ulične borbe u Čapljinu«, da se ustaše »upornim protivnapadima odupiru u varoši, a izgleda da će našim uspjjeti da ih istjeraju, poslije čega će biti nastavljeno gonjenje neprijatelja prema Čitluku«, da ga je upravo toga časa Štab 13. brigade izvjestio da je neprijatelj tog jutra odbijen prilikom ispada kod Gnjlilog brda, Buska

i Blagaja prema Vranjevićima, kao i to da su »Velika Gradina (trig. 296), sjeverno od Čapljine, već u našim rukama«, kao i Gabela.³⁻⁷

Dva dominantna užvišenja, Gradina i k.137, bili su suviše značajni za uspjeh borbe da bi ih jedinice 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga i Izviđački bataljon njemačke 369. legionarske divizije prepustili još uvjek nejakim iskrčanim dijelovima 12. brigade i 4. bataljona 13. brigade, pogotovo što se nisu na vrijeme, tokom noći, prebacile na drugu stranu Neretve jače snage radi učvršćenja i proširenja mostobrana. Neprijatelj je kontranapadom zbacio iskrčane snage sa isturenih glavica i greda, nastojeći da ih tokom dana, 1. februara, natjera u Neretvu i tu dotoče.

Braneći se iza kamenih ograda, rijetkih kanalčića za navodnjavanje, bez panike, iako su znali da ih na brisanom prostoru oko rijeke i u plitkim sandolinama mitraljeski rafali mogu istrijebiti, borci su zaustavili dvije elitne neprijateljeve jedinice i uspjeli do noći da sačuvaju mostobran. Ako te noći između 1. i 2. februara nije uspio napad na Gradinu i kotu 137, kao i na sam grad, ipak su za to vrijeme na zapadnu obalu Neretve prebačeni cijeli 4. bataljon 13. brigade i 1. i 4. bataljon 12. brigade, pa već tog drugog februarskog jutra više nije bilo sumnje u to da li će četiri udarna bataljona izvršiti svoje zadatke.

Neprijatelja je čekalo i drugo iznenadenje. Dok su 4. bataljon 13. i 2. bataljon 12. brigade tokom dana, 2. februara, napadali poljem i padinama Gradine i kote 137, učvršćujući mostobran, dva bataljona 12. brigade krenula su uzvodno proširujući mostobran u pravcu Međugorje - Šurmanci, više kilometara lijevo od njemačkih i ustaških snaga koje su se borile protiv 4. bataljona 13. i 2. bataljona 12., čime je neprijatelju istovremeno bila ugrožena i odstupnica prema Čitluku i Mostaru.

Desetak i više kilometara od desnog krila bataljona 12. brigade, koji su bili u obuhvatnom napadu, izviđači 13. brigade, 1. februara naveče, koje je vodio Salko Repeša, prešli su Neretvu i neočekivano napali ustaše i žandarme na željezničkoj stanici u Žitomisliću, nekoliko ih ubili i ranili, a zatim se povukli na lijevu obalu Neretve.

Uvjeren da su za dalje zadatke dovoljne samo ustaške snage, njemački general Rajnike je iz zapadne Hercegovine izvukao dva bataljona 370. puka, a sutradan i Izviđački bataljon, da bi ih uputio u Konjic »u cilju ostvarivanja udara po brigadama 29. divizije, koje su se tamo priključile za napad«.³⁵⁸

Dva dana kasnije, 3. februara, dok su ustaške i njemačke snage već odstupale od Čapljine, Neretvu je u nekoliko čamaca prešao jedan vod 1. bataljona i napao ustaše i žandarme u Žitomisliću. Na krmi prvog čamca ležao je, pored puškomitraljesca, desetar Stevo Medan, omladinac iz sela Ortiješa u Mostarskom polju, koji je sa svojom desetinom bez pucnja upao u neprijateljev bunker, a zatim sa komesarom čete Muhamedom Kresom, komandirom Rašidom Hodžićem i njegovim zamjenikom Savom Savčićem i tridesetak boraca, pretrčavši nepune dvije stotine metara do željezničke stanice, napali žandarme, trojicu uhvatili, nekoliko ubili, potjeraviši preživjele uzbrdo iznad stanice. Sajlom, »catarom«, koja je bila potopljena, vod je cij dan, dok su se ustaše povla-

³⁵⁷> Zbornik NOR, IV/33, dok. 8.

³⁵⁸> Zbornik NOR, IV/33, dok. 33, fuznota 5.

čile od Čapljine, prebacivao preko Neretve plijen iz vagona punih hrane i vojne opreme. Iako je akcija bila manjeg značaja, unijela je među ustaše i žandarme više pometnje nego što se očekivalo.

Napadnute sjeverno i obuhvatno od Čapljine od 12. brigade i južno od grada od Brigade narodne odbrane, uz to pod avio-udarom 1. i 2. vazduhoplovne eskadrile NOVJ, neprijateljeve snage su 2. februara uzvratile protivnapadom na cijelom frontu, naročito u pravcu Međugorja, ali poslije više pokušaja da potisnu bataljone prema Neretvi, mostobrani su krajem dana još više prošireni, a tokom noći između 2. i 3. februara pred položajima neprijatelja našao se i 3. bataljon 12. brigade, smjenjujući 2. bataljon koji je imao više gubitaka.

U svanuće su 4. bataljon 13. brigade i 3. bataljon 12. brigade zbacili munjevitim napadom neprijatelja sa Velike Gradine (k.296) i kote 137 »potpuno ga razbijajući i natjerujući ga na panično bjekstvo«. Bataljoni su se spustili na komunikaciju Čapljina - Trebižat i opkolili sa zapada neprijatelja koji je istrajavao u uličnim borbama u Čapljinu i u manjim grupama se izvlačio prema Ljubuškom. Sutradan, 3. februara, dok se u gradu čula pojedinačna pucnjava prilikom likvidiranja zaborakidiranih ustaša, jedinice 29. divizije su na širokom frontu razgonile razbijene dijelove neprijatelja u pravcu Čitluka i Ljubuškog i, do kraja dana, uspjele da ovladaju linijom Blizanci - Krehin Gradac - Međugorje - Donji Studenci, odnosno bataljoni 12. brigade su nadirali dalje prema zapadu i sjeverno pored pruge i Neretve. Dijelovi Brigade narodne odbrane do prinijeli su likvidaciji neprijatelja i u Čapljinu, spriječavajući mu odstupnicu prema Ljubuškom.

Jedinice 29. divizije povezale su se i sa 13. južnodalmatinskom brigadom koja se iskrcavala u Metkoviću i krenula u napad prema Ljubuškom, kao i sa 4. splitskom brigadom koja se od Vitine primakla Ljubuškom. U napadu su učestvovali i po jedan bataljon 12. hercegovačke brigade i Brigade narodne odbrane i, 4. februara u 20 časova, Ljubuški je oslobođen. Istoga dana oslobođen je i Čitluk.

»Već treću noć smo na mostobranu, bez odmora i spavanja, pa je krajnje vrijeme da se nešto radikalnije preduzme«, zapisao je omladinski rukovodilac Muharem Kreso, jedan među dvadeset jednim borcem 1. voda 1. čete 4. bataljona, koji je tokom borbe zamijenio ranjenog komandira voda Žaru Miloševića. U prvim naletima naša dva voda, u naslonu na 12. brigadu, izbila su na jurišno odstojanje, a povisoka kamena ograda služila nam je kao dobar zaklon i oslonac. Upravo smo se počeli prebacivati preko te ograde, kad je u streljački stroj došao politički komesar čete, moj doskorašnji delegatski kolega Jože Kalčarjev. Pokazao sam mu mesta najisturenijih boraca, koje su veoma dobro podržavali »šarcima« Bilečani Ramo Čamo i Hasan Kapidžić. Komesaru sam objasnio da najjaču vatru imamo iz bunkera, čija se silueta ocrtavala na nebū. Nisam ga mogao odvratiti i on se vješt prebacio preko ograde i uskoro dopuzao do borca Piljevića, ali je tu pogoden direktnim pogotkom u glavu. Uskoro je pripremljen opšti juriš i pred samu zoru ovladali smo grebenom, a onda se, goneći ustaše, za njima sjurili u selo Trebižat, čime je učešće našeg bataljona u ovim borbama praktično bilo

završeno«.³⁵⁹ Njen rasplet je završen akcijama čete komandira Bariše Čorlije koja je, ubaćena duboko na put Međugorje - Čapljina, unijela pometnju i brzo odstupanje neprijateljevih snaga.

Među borcima 1. čete bile su i bolničarke Ljubica Borozan, Tijana Milošević i Jovanka Babić, čiji je politički delegat voda Slavko Cučković zapisao u svoj džepni dnevnik i dnevni red vodnog sastanka svojih boraca. Govorilo se šta znači biti politički svjestan i biti borac za bratstvo i jedinstvo, čovjek svoga vremena, drug i prijatelj, kakav treba da bude i kako to u njihovom životu izgleda odnos prema narodu, drugaricama, komandi čete i bataljona, odnos starih i novih boraca, da li se desetari osjećaju kao rukovodioci desetine boraca, koliko su svi moralno čvrsti i disciplinovani, mogu li svaki zadatak ispuniti? Odmjeravali su se kao borci i u borbama na čapljinskim kotama, kada su prvi prešli preko Neretve i kada je nekoliko boraca iz voda ranjeno, među njima i politički delegat Cučković i bolničarka Jovanka Babić. Ranjen je i komandir čete i više boraca iz 4. bataljona.

Među poginulima iz Bataljona bili su, pored političkog komesara 1. čete poručnika Jože Kalčarjeva, Slovenca i obućarskog radnika koji je, uz mašinsku i ručne bombe, nosio šilo i kanap i borcima popravljao cokule i opanke, Alija Šarić iz Mostara i Savo Pejović iz Dabre, Velija Boškailo iz Počitelja, gdje je dva dana prije pogibije prešao Neretvu, Vojin Bajramović sa Hrguda kod Stoca, Salih Hodžić iz sela Višića kod Čapljine, Ante Filipović iz Tuzle i Miloš Vlačić iz Polica kod Trebinja.

Progonjeni od bataljona 12. hercegovačke brigade i šest aviona 2. lovačke eskadrile NOVJ, koji su na Čitluku pogodili zgradu u kojoj su bili članovi komande zdruga i mitraljirali razbijene kolone u odstupanju, čete i bataljoni 9. ustaškog zdruga potpuno demoralisani užurbano su se povlačili na utvrđene položaje »zelene linije« gdje su ih čekala tri bataljona domobranskog 2. brdskog zdruga, po bataljon 369. i 370. grenadirske puka, artiljerija i tenkovi, »sigurni« položaji sa kojih su noću između 27. i 28. januara krenuli u napad ka Čapljinu i Metkoviću, i jednim dijelom ispunili svoje zadatke - srušili su mostove na Neretvi, Trebižatu i Krupi, povukli sa sobom izvjestan broj mladih ljudi i »zelenokadraša«, naoružanih »škripara«, stoku i drugi plijen, podižući, zakratko, i svoj moral i moral svojih simpatizera i saradnika.

Njihov povratak na polazne položaje bio je za njih i neočekivan i težak: izgubili su oko 300 vojnika i starješina. Jedinice 29. hercegovačke divizije i 9. udarne divizije NOVJ imale su 51 poginulog, 65 ranjenih, 10 se utopilo, 22 zarobljena i 35 nestalih, pored nekoliko desetina promrzlih.

Dvanaesta hercegovačka brigada, bez 4. bataljona 13. brigade, imala je 15 poginulih i 25 ranjenih. Zaplijenila je 100 pušaka, 2 minobacača,

³⁵⁹ Iznenadno povlačenje gotovo čitavog njemačkog 370. puka u područje Konjica radi pojave jedinica 29. divizije imalo je izuzetan značaj za brz i za snage NOV povoljan rasplet dogadaja u borbi za ponovno oslobođenje Čapljine. Naime, manevar 11. hercegovačke brigade od Drine prema Konjicu i neprijateljevom saobraćajnom pravcu Sarajevo-Mostar omogućeno je forsiranje Neretve sjeverno i južno od Čapljine i одbacivanje neprijatelja na polazne položaje (na »zelenu liniju«), tj. protivnapad je potpuno uspio zahvaljujući tome što je u istom vremenu njemački 370. puk otisao prema Konjicu da interveniše protiv 11. hercegovačke brigade. Bez toga, kada su na desnoj obali ostale ustaško-domobranske snage, protivnapad preko Neretve, nema sumnje, imao bi drugačiji rasplet.

8 puškomitrailjeza, 9.000 metaka, 150 mina, 150 ručnih defanzivnih bombi, radio-stanicu i drugu opremu.

»U borbama oko Čapljine naš 4. bataljon je ubio 65 neprijateljskih vojnika i mnogo više ranio«, ubilježeno je u operacionom dnevniku 13. hercegovačke brigade o borbama Bataljona od 30. januara do 3. februara 1945. godine. »Mi smo imali 8 mrtvih drugova (između njih 1 komesar čete, 1 delegat voda i 1 desetar) i 18 što lakše i teže ranjenih. Zaplijenili smo 5 puškomitrailjeza, 15 pušaka, 2.180 metaka (jugoslovenskih), 2.000 za »bredu«, ručnih bombi 90«.³⁶⁰

Pored gubitaka u ljudstvu i oružju (između ostalog i 4 tenka), srušenih mostova i drugih rušenja i paljevina, ubijanja, 29. divizija je, i posred toga što je i njen protivnapad poslije šestodnevnih borbi uspješno završen, neočekivanim prudorom ustaških i njemačkih snaga u zapadnu Hercegovinu ne samo izvršila znatna pomjeranja svojih jedinica na položajima prema »zelenoj liniji«, nego je izostao i namjeravani napad 11. i 14. hercegovačke brigade na Konjic, Ivan-sedlo i Ostrožac radi pre-sijecanja veze mostarske grupacije sa Sarajevom, što je sve skupa onemogućilo »sve četiri brigade u preduzimanju aktivnih dejstava«. Napad 370. grenadirskog puka, koji je u okviru drugog dijela ambicioznog plana »Bura« trebalo da skrši svaki pokušaj 11. i 14. brigade da oslobode Konjic, završio se borbom 4. februara kod Spiljana, kada je puk imao 50 poginulih i ranjenih, i njegovim povlačenjem u Široki Brijeg neposredno uoči početka mostarske operacije.³⁶¹

Brigada u mostarskoj napadnoj operaciji

Kada se 4. bataljon, nakon borbi na sektoru Čapljine u kojima su borci ispoljili izuzetnu hrabrost, a komande četa i štab bataljona, i umještost u rukovođenju jedinicama - vratio u sastav Brigade, noć između 6. i 7. februara proveo je u selu Rotimlji kao brigadna rezerva, osluškujući žestoku pucnavu sva tri brigadna bataljona na komunikaciji Mostar-Nevesinje i oko neprijateljevih uporišta na Buni, Kosoru i Blagaju.

Dijelovi 1. bataljona prešli su na desnu obalu rijeke Bune i Neretve, vodili su dvočasovnu borbu sa legionarima u uporištima Buna i Lozine, a zatim su se sa nekoliko ranjenih boraca vratili na polazne položaje. Poslije uzaludnih nastojanja da se približe bateriji protivtenkovskih topova, sa Kosora su se povukli i dijelovi 2. bataljona noseći smrtno ranjenog borca Idriza Aliju. Zastalo se i pred Blagajem, kao i 3. bataljon pred Gnjilim brdom i Dubovicom, odakle neprijatelj nije odstupao radi zaštite komunikacije koja je vodila ka nevesinjskom garnizonu.

»Ovaj napad je bio više demonstrativne prirode«, pisao je Štab 13. brigade Diviziji, »a u vezi s operacijama sa desne obale rijeke Neretve koje su vodile jedinice 8. korpusa i 12. hercegovačke brigade«, upravo onog dana, 6. februara, kada je Štab 8. udarnog korpusa primio depešu maršala Tita: »Jače snage trebate odmah orijentisati prema Mostaru, koje će zajedno sa 29. divizijom pristupiti likvidaciji svih neprijatljeskih uporišta u rejonu Mostara kao i samog grada Mostara. Imajte u vidu

³⁶⁰ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.5, dok. 2.
³⁶¹ »29. hercegovačka divizija«, str. 432, 433, 434.

da Nijemci izvlače snage iz Mostara na sjever i zato trebate brzo raditi«.³⁶²

Bila je to odlučna etapa mostarske operacije, koja se začela 30. januara 1945. protivudarom jedinica NOVJ na sektoru Čapljine, Gabele i Metkovića protiv njemačko-ustaških snaga koje su krajem januara prodrele na oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine, a okončala 4. marta 1945. na Ivan-planini, kada su brigade 29. divizije oslobodile posljednju stopu Hercegovine.

Titova depeša od 6. februara 1945. označila je početak planskih borbi za oslobođenje Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja, koje će trajati do 15. februara, i u kojima je Vrhovni komandant koncentrisao tri divizije 8. korpusa (9, 19. i 26) i 29. hercegovačku diviziju, Artiljerijsku brigadu (151 top), 1. tenkovsku brigadu (60 tenkova i 25 oklopnih automobila), 3. brigadu Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a, 39750 boraca i rukovodilaca (29. divizija 7370 boraca), naoružanih pored pušaka, sa 2095 puškomitrailjeza i mitraljeza, 4534 automata, i dvije vazduhoplovne eskadrile.

Ta snažna ofanzivna grupacija NOVJ sručila se na 30000 neprijateljih vojnika oko Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja, uzduž »zelene linije« i komunikacijama do Ivan-planine, kojima je komandovao general Rajnike, komandant 369. divizije. Ona je, poslije oktobarskih poraza sa hercegovačkim i dalmatinskim brigadama, reorganizovana, popunjena novim vojnicima koji su se povlačili s juga Balkana prema Šarajevu, čime je »bitno izmijenjen nacionalni sastav« i »zvanično prevedena u čisto njemačku diviziju, to jest prestala se nazivati legionarska - hrvatska, iako je u njenom sastavu i dalje ostao izvjestan broj legionara - jugoslovenskih državljanina i oko 1000 pomoćnih dobrovoljaca (HiWi) pripadnika raznih evropskih narodnosti«.³⁶³

Pored dva grenadirska puka 369. divizije, jednog puka 181. divizije, dva artiljerijska puka, protivavionskog diviziona, pionirskog i izviđačkog bataljona, bataljona veze, dva tvrđavska bataljona, snabdjevačkih i drugih manjih njemačkih dijelova, u neprijateljevoj grupaciji, koja se zatekla u mostarskoj operaciji, bila je i uveliko rastrojena 9. ustaško-domobranska divizija, ostaci muslimanske milicije i oružnika, i četnici iznad Mostara, kao i jedan bataljon italijanske fašističke legije »San Marko«.

Tako su u oružanom sudaru u području Mostara u februaru 1945. godine Vrhovni štab NOV i POJ i njemačka Vrhovna komanda »ukrstili mačeve«, a već poslije 10. februara Hitler »diže ruke« od Mostara nemocan pred raspletom događaja u Hercegovini.

Poslije dvodnevnih borbi za oslobođenje Širokog Brijega, 6. i 7. februara, gdje je neprijatelj imao 719 poginulih i 104 zarobljena vojnika, a jedinice 9. i 26. divizije NOV, Artiljerijska i Tenkovska brigada 602 izbačena iz stroja (105 poginulih, 448 ranjenih, 49 nestalih), čime je završena odlučna etapa mostarske operacije, komandanti 8. korpusa i 29. divizije, general-majori Petar Drapšin i Vlado Šegrt, na sastanku u Imotskom 8. februara, uskladili su dejstva svojih jedinica u daljoj etapi mostarske operacije - od 10. do 15. februara - napad i oslobođenje Mostara i Nevesinja.

³⁶²i VII, ANOP-a, k.1 19, f.8, d.1-2.

³⁶³) »29. hercegovačka divizija«, str. 385, 386.

Dvanaesta hercegovačka brigada, koja je poslije borbi za ponovno oslobođenje Čapljine ostala na desnoj obali Neretve i operativno potčinjena 19. udarnoj diviziji, bila je u ovoj završnoj fazi borbe za Mostar lijevi susjed 13. brigadi, njenog 1. bataljona, napadajući Mostarskim poljem, uzvodno Neretvom i obroncima okolnih brda.

Dok je 8. korpus usmjeravao napad svojih jedinica pravcem Široki Brijeg - Mostar, a poslije predaha i manjih borbi svojom zapoviješću od 12. februara naredio da je njihov zadatak »očistiti sva uporišta oko Mostara i oslobođiti grad Mostar«, Štab 29. divizije usredsredio je 10. brigadu i dva bataljona 14. hercegovačke brigade na njemački garnizon u Nevesinju.

U međuvremenu, »od 7. do 13. februara ov. g. nije bilo naročite aktivnosti ni kod nas ni kod neprijatelja«, kako stoji u relaciji 13. brigade od 1. do 28. februara, bataljoni Brigade su na svojim položajima bili uglavnom u stanju isčekivanja.

S južne strane grada, između Neretve i Mostarskog blata napadala je 19. dalmatinska divizija, ojačana 12. hercegovačkom brigadom, 9. divizija sjeverno od grada prema Drežnici radi obuhvata mostarskog njemačko-ustaškog garnizona i spriječavanja njegovog povlačenja ka Sarajevu i pristizanja pomoći dolinom Neretve, a 26. divizija, na pravcu glavnog udara od Mostarskog blata do Podružja, u zahvatu komunikacije Široki Brijeg - Mostar, podržana Artiljerijskom i 1. tenkovskom brigadom. Ova divizija je uskladivala svoje napade radi uništenja neprijateljjevih snaga na liniji Keveljača - Mikuljača - k. 1111 - Jastrebinka i upada, tenkovima, u zapadni dio grada, a zatim i u njegov istočni dio, sa druge strane Neretve, gdje se očekivao susret sa jedinicama 29. divizije.

Prema zapovijesti Štaba 13. brigade do 13. februara 1. bataljon je trebalo da napadne neprijateljeve položaje od Bune do Kosora, 2. bataljon uporište Blagaj - Stjepan Grad, 3. i 4. bataljon položaje na sektor Bakračuša - Tanovića Han - Gnjišlo brdo, prebacujući jedan dio snaga preko komunikacije Mostar - Nevesinje, zaobilazeći neprijatelja s leđa. Napad 1. i 2. bataljona bio je uslovljen prelazom rijeke Bune i Bunice i likvidacijom uporišta na komunikaciji Mostar - Nevesinje. Pošto uporišta na komunikaciji nisu uništena, a i prelaz preko rijeke nije tekao kako se očekivalo, neprijatelj se i dalje zadržao na položajima oko Bune, na Kosoru i u Blagaju.

Kada su sutradan, u napadu koji je počeo 14. februara u 10 sati, 3. i 4. bataljon već bili ovladali uporištima u Bišini i Dubavici goneći razbijenog neprijatelja preko Buska ka Gnojnicama i Mostaru, dočekujući i razbijene neprijateljeve grupe koje su bježale pred 10. hercegovačkom brigadom na prostoru Kokorina - Kružanj - Banjdo i tu ih uništavali ili zarobljavali, kada su 1. i 2. bataljon, takođe, ovladali položajima Blagaj - Buna - Kosor, napad jedne čete »Mostaraca« i njen prelaz preko rijeke Bune, podržavan protivtenkovskom baterijom, pratilo je i komandant 29. divizije, general-major Vlado Šegrt, koji je i njen prijelaz rijeke Bune i svoje viđenje tog februarskog jutra saopštio kasnije u zapisima o ratnim događajima:

»Ovaj juriš ličio je na juriš Prvog bataljona kojim sam komandovao u početku ustanka. Usred bijela dana, pod neprijateljskom vatrom, borci su, ne zaklanjajući se, gazili hladnu rijeku koja im je hvatala grudi. Gazeći rijeku pucali su iz pušaka, mitraljeza. Jurišali su vrišteci i pri-

jeteći neprijatelju koji čeka s druge strane rijeke... Sa zapadne strane, Dalmatinci su doprli do prvih kuća u Mostaru! Pred noć bataljoni Tri-naeste brigade zauzeše vojnu bolnicu koja se nalazila na južnom ulazu u grad«.³⁶⁴

I upravo kada su ostale čete 1. bataljona i prištapski dijelovi Brigade prelazili rijeku Bunu i sa ostalim bataljonima užurbano nastupali ka južnim prilazima grada, u čije su zapadne dijelove već bile prodrle dalmatinske brigade, zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac 13. brigade Dragutin Vuković je na samom položaju, usred Mostarskog polja i usred dana, dobio 14. februara posredstvom Štaba 29. divizije radiogram Vrhovnog štaba kojim se štabovi jedinica NOVJ ponovo upozoravaju da se »svim oficirima domobranske i bivše Jugoslovenske vojske, koji su dobrovoljno stupili (u NOVJ, *prim. M.S.*) do 15. septembra (1944) »priznaje čin« i »da se hitno dostave prijedlozi za priznavanje čina«, da to »važi takođe za one koji su dobrovoljno prišli kasnije iz neprijateljskih redova, a dobili funkciju«, da i »onima koji su mobilisani na oslobođenoj teritoriji i raspoređeni na dužnost« isto tako treba »potvrditi čin samo ako ga zaslužuju«.

Na osnovu tog radiograma sa Titovim potpisom, partijski rukovodilac je od štabova bataljona zahtjevao (pismom) da odmah dostave spiskove aktivnih i rezervnih oficira bivše Jugoslovenske vojske ili domobrana koji se nalaze u njihovim jedinicama, uz napomenu da to »važi za one oficire koji su bili u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci ili domobranstvu (ne računajući unapređenje od Pavelića), a koji u našoj vojsci nijesu dobili čin ili im nije do sada priznat raniji čin«.³⁶⁵

Tako je i u toj bici za oslobođenje Mostara, kao i u mnogim prilikama, vladao Titov duh okupljanja svih jugoslovenskih naroda u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja, kada je svima koji su bili u okupatorskoj vojsci ili su, kao četnici, služili interesima okupatora, pružena mogućnost da, ukoliko nisu neposredno učestvovali u kaznenim ekspedicijama i drugim zločinima prema narodu i partizanima, ravnopravno sa drugim borcima NOVJ doprinesu oslobođenju svoje zemlje.

Partijski rukovodilac je toga dana uputio još jedno pismo političkim komesarima bataljona, podsjećajući ih da dolaze u »Mostar kao oslobođioc« i da se već nekoliko puta govorilo o »puno nepoželjnih stvari« u nekim prethodnim akcijama i o tome »kakvo ponašanje i držanje treba da imaju naši borci i rukovodioci«, da ne dozvole da »ponos i odvažnost boraca Narodnooslobodilačke vojske splasne baš u momentu kada treba da su na visini«, zahtjevajući u deset tačaka da se zabrani samovoljno udaljavanje iz jedinica, ograniče dozvole za izlazak u grad, zabrani samovoljno zalaženje u privatne stanove, podrazumijevajući i neprijateljeve porodice, izlazak u kafane i javne lokale, da se pazi da li su hrana, piće i cigarete zatrovani, da se i o plijenu, pa i »najmanjim stvarčicama« izvijeste štabovi, da štabovi bataljona ne mogu samovoljno primati nove borce bez prethodnog odobrenja Štaba brigade, da se ne smije »desiti nijedan propust«.³⁶⁶

364) v. Šegrt, »Krv na kamenu«, lp »Džepna knjiga«, Sarajevo, 1958, str. 103.

VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.11, dok. 16.

366) Muzej Hercegovine, K/6-11-284.

Spuštajući se niz padine zvane »mišije gomile« prema Blagaju, politički komesar 2. bataljona Hasan Beribak i kurir Mujo Turajlić upali su neočekivano u minsko polje, nagazili su na gusto posijane mine i teško su ranjeni. Komesar je ležao oslijepljen, ranjen u glavu i grudi, a kurir gotovo iznakažen. Dok su s druge strane Bune borci i narod bili u nedoumici kako da pomognu ranjenim drugovima, seljak Skočajić iz Blagaja prvi se snašao i idući komesarovim tragom stigao do ranjenika i izvukao ih iz minskog polja.³⁶⁷

»Na području Bakračuše, gdje je snijeg od jednog metra pokrio sve vrtace, kamene grede i kote, ali i nagazne i potezne mine, u posljednjem žestokom sudaru za oslobođenje Mostara, 14. februara, iz našeg 3. bataljona poginuli su komandir 1. čete Vlado Sikimić, imao je 30 godina, koga je iz snježnog nameta pištoljem ubio njemački oficir, komandir voda u Pratećoj četi Milan Perišić, koji je blizu Tanovića-hana nagazio na minu, i jedan i drugi neustrašivi borci, zatim komandir odjeljenja Kosto Kojović i borci Mihajlo Markov i Mihajlo Terzić, devetnaestogodišnji mladići, koji su, takođe, poginuli od potezne mine« - zapisao je pomoćnik političkog komesara 3. bataljona Kosto Đurica.

Te noći su 1. i 2. bataljona upali u Mostar i zaposjeli centar grada, 3. bataljon je prenoćio na prostoru Svinjarina, a 3. u Dračevici. Dva dana kasnije, 16. februara, Brigada je u svom izvještaju Stabu 29. divizije, pored kraćeg navođenja borbi 13. i 14. februara, saopštila da je neprijatelj imao 250 mrtvih (15 oficira) i 110 zarobljenih, da su zaplijenjene četiri haubice, dva protivoklopna topa, dva brdska topa 75 mm, pet teških bacača, tri mitraljeza »breda«, 16 puškomitraljeza, 600 ručnih bombi, 220 pušaka, 58000 metaka, četiri mašinke, 30 konja. Za to vrijeme Brigada je imala 7 poginulih i 46 ranjenih. »U ovim akcijama su se istakli svi bataljoni naše brigade, a naročito 3. i 4. bataljon koji su napadali na jako utvrđena uporišta žandarmerijske stanice Bišina, Dubovica, Busak i što su pored toga uništili veliki broj neprijateljskih vojnika koji su bježali ispred naše 10. brigade iz Nevesinja«.³⁶⁸

»Neka se spasava ko može!«, rekao je vojnicima ranjeni major Lant (*Landt*), pošto je pukovnik Vecel (*Wetzell*), komandant 369. puka, izvršio samoubistvo u nemoci da bilo šta valjano smisli za svoju okruženu vojsku u Bišini, kod Paljeva Dola poslije izvlačenja iz Nevesinja, gdje je predstavljalja otvorenu metu borcima 10. brigade. Samo njih 300, pristiglih u Konjic preko Veleža, nije više moglo da predstavlja 369. puk (koji je ugašen), uključeno je u 370. puk čiji je komandant, major Beker (*Becker*), ujedno i komandant njemačkog garnizona u Mostaru, takođe, izvršio samoubistvo kada je pred komandom, smještenom u hotelu »Neretva«, poslije podne 14. februara 1945. ugledao tenkove NOVJ, borce 12. dalmatinske i 1. proleterske (dalmatinske) brigade.³⁶⁹

Šta se u vrijeme mostarske operacije, u njenoj završnoj etapi događalo na zapadnoj strani Mostara, kakav je beočug hrabrosti i bratstva iskovan u jurišima brigada na posljednjim neprijateljevim položajima oko Mostara, na planinskom masivu Jastrebinka sa najvišim visovima zapadno od grada, kako je osvojena Mikuljača i drugi utvrđeni položaji

³⁶⁷> Oficir JNA u penziji, živi u Mostaru. Pošto je izgubio jedno oko, nakon djelimičnog izlječenja samovoljno je napustio bolnicu i došao na Ivan-planinu, gdje je ponovno ranjen.

³⁶⁸> VII, ANOP-a, k.1 152/11, f.5, dok. 5.

³⁶⁹> Zbornik NOR-a, IV/33, dok. 110 (fusnota), N. Anić: »12. dalmatinska brigada«.

pred naletima boraca: 19. i 26. divizije, kako je prokrčen upad u grad 14. februara, upečatljivo svjedoče i gubici 8. udarnog korpusa.

»Mostaru naš, dolazimo ti«, poruka koju je iz oslobođenog Trebinja uputio građanima prvi komandant Mostarskog bataljona iz prve ustaške godine, Salko Fejić, preko stranica hercegovačkog lista »Sloboda« 16. novembra 1944, tri mjeseca prije nego što su se u oslobođenom Mostaru svili borci hercegovačkih i dalmatinskih brigada, upućuje na veličinu podviga i goleme žrtve: u mostarskoj operaciji, u kojoj je iz stroja njemačko-ustaške grupacije izbačeno oko 10.000 vojnika, podoficira i oficira (5.778 poginulih i 1.314 zarobljenih), jedinice Narodnooslobodilačke vojske imale su 536 poginulih i 1.574 ranjena (8. korpus - 450 poginulih i 1.417 ranjenih, 29. divizija - 86 poginulih i 227 ranjenih).³⁷⁰

Grad na borbenom položaju

Možda je smrt Esada Fejića u borbama za ponovno oslobođenje Čapljine, pete žrtve porodice Muhameda i Adile Fejić, kao i Ahmeda Brkića, koji je pao kod Nevesinja krajem 1944, nakon smrti svoje braće Hivzije, Hamdije, Osmana i sestre Fatime, smrt što pokosi i porodicu majke Ilinke Balać, njena četiri sina - Natka, Borisa, Slavka i Doka, i porodicu majke Save Borožan, čiji su muž i pet sinova poginuli - Đuro, Lazar, Andelko, Danilo, Mirko i Dragan, a njen jedini preostali sin Branislav kao borac 4. bataljona 13. brigade vodio borbu i u Čapljini, možda su žrtve što ih dotad podnese Mostar, nekoliko stotina poginulih njegovih sinova i kćeri, i ubrzali odluku vojnog i političkog rukovodstva da prije oslobođenja grada pošalju u Mostar spisak palih boraca koji su ponikli u tom izvoristu bratstva i jedinstva, tražeći da ilegalni Gradski NOO obavijesti roditelje čiji su sinovi i kćeri poginuli.

»Šta je rukovodilo Mjesni NOO da ne saopštava istinu familijama poginulih drugova nije nam jasno, a pogotovo čudi nas da na ovako oportunistički način prilazite ovoj stvari koja, ako bi i dalje ostala zataškavana, može se u momentu oslobođenja grada Mostara ljuto osvetiti našem Narodnooslobodilačkom pokretu«, pisalo je u dopisu poslije obaveštenja da su samo rijetki pojedinci imali snage da zadu u kuće iz kojih je poginulo dvoje, troje i više ukućana. »Žalosno je da do danas vaši prethodnici nijesu imali toliko hrabrosti da iskreno priđu očevima i majkama poginulih boraca koji su svjesni zašto su im sinovi posli u borbu, pa prema tome i zašto su svoje živote dali. Potrebno je da na zgodan način preko prijatelja našeg pokreta saopštite svim familijama naših drugova koji su do danas poginuli te u vezi toga dostavljamo i njihova imena«.³⁷¹

³⁷⁰) »Mostarska operacija«, VIZ, Beograd. 1986. str. 23. U izveštaju Štaba 29. divizije od 19. februara 1944, kojim je Štab 2. korpusa NOVJ obavješten o oslobođenju Nevesinja i Mostara, sem ostalog, piše: »U svim akcijama u vremenu od 1. od zaključno 19. o.mj. jedinice XXIX divizije ubile su 2062 neprijateljska vojnika, a zarobile 120 Švaba i 150 domobrana. Sopstveni gubici divizije bili su 70 mrtvih, 196 ranjenih i 4 nestala. Zaplijenjeno je 28 topova, od kojih je veliki broj neispravan, 1400 pušaka, 113 mitraljeza, 270.000 metaka, 9 kamiona od kojih je većina neispravnih, 7 luksuznih automobila, 14 motocikala, 113 pištolja, 15 bacaca, 51 mašinka, 1400 komada ručnih bombi, 6 telefonskih aparata, 45 kola, 160 konja, 8.000 granata za topove i oko 2 vagona hrane. Predalo se je 30 domobrana i 7 oficira«. (Zbornik, IV/33, dok.110).

³⁷¹) »Most«. Mostar, april 1985, broj 57, str. 24.

Dok su iz gradskih predgrađa njemački topovi tukli položaje petnaest pješadijskih brigada 8. udarnog korpusa i 29. divizije, 1. tenkovske i Artiljerijske brigade, koje su se u širokom luku neposredno primakle gradu i već zašle u Mostarsku kotlinu, više naoružanih udarnih grupa u gradu, kojima je rukovodio Mjesni komitet KPJ za Mostar i obavještajac Vojo Osmokrović, čuvalo je mostove i važnije objekte u Mostaru, i na taj način, izvršavale zahtjev maršala Tita da se »očuvaju svi objekti na pravcima nastupanja jedinica NOVJ«.

Preko položaja 13. hercegovačke brigade i vođena njenim kuririma, probila se na Podvelež i Seida Kavara, omladinka iz Čapljine, radio-telegrafista 8. udarnog korpusa, koja je kao bula, obučena u šalvare, tegleći konja natovarenog drvima, i sa radio-stanicom u vreći sijena na samaru, bez propusnice i legitimacije, sa velikim komadom kukuruznog hljeba pod pazuhom, spustila u Mostar i ubrzo iz nekoliko kuća i ulica, mijenjajući talasne dužine, uporno i predano javljala jedinicima NOVJ vijesti iz grada. Pored toga, zaplijenjenom mašinkom sa ostalim ilegalcima počela je da tuče legionare i ustaše koji su se probijali prema Konjicu ili su se spuštali sa Veleža poslije poraza nevesinjskog garnizona u Bišini prilikom povlačenje ka Mostaru.

Među obavještajcima ilegalnog pokreta, koji su imali uporište u Komandi garnizona i Komandi vojne policije, u Domobranskom gorskom zdrugu u kojem su radio-šifranti bili saradnici NOP-a i držali radio-vezu sa 29. divizijom, bio je i domobranski oficir Grga Papac, viši građevinski tehničar, Stočanin, jedan između više naoružanih ilegalaca čiji su rad objedinjavali Asim Duranović i »drug iz 29. divizije« Vojo Osmokrović, obučen u uniformu domobranskog avijatičarskog podoficira. Čuvajući od rušenja Stari most, bijeli »okamenjeni polumjesec«, podignut 1566. godine, i tri betonska mosta prebačena preko Neretve, koja su bila minirana, kada su gradom padale topovske granate sasvim primaknutih jedinica 8. udarnog dalmatinskog korpusa, praćeni grmljavnom i bljeskom munja u olujnoj noći, hukom Neretve, oružane grupe su i pored straža na mostovima izvršile svoje borbene zadatke. Pod lukove Carinskog betonskog mosta, »obezbijeđen« udarnom grupom koja je motrila na ustašu s jedne strane mosta i njemačkog stražara na drugoj, krijući se u kući mostarskog prvoborca Zivka Pape Henčija neposredno pored mosta, popeo se Grga Papac, inženjerski oficir, saradnik NOP-a.

»U mraku sam napipao cigle, jer je eksploziv bio postavljen na pijesak, a sve je bilo ograđeno ciglama«, sjećao se te noći smjeli diverzant. »Prvo sam napipao kabl, presjekao i blokirao ga, a zatim, pipajući, pronašao eksploziv, koji je bio u nekom šuškavom celofanu. Bilo je, mislim, pet ili šest vreća od po pet do šest kilograma i sve sam to bacio s mosta u Neretvu. Grmljavina je pomogla da se ne čuje pljusak, a stražari su, kako mi je kasnije rekao vođa grupe za obezbjedenje Omer Arpadžić, bili potjerani pljuskom u stražarnice. Zatim sam, koliko sam mogao u mraku, poredao opet cigle na mostu...«

Za to vrijeme su rukovodilac OZN-e 13. hercegovačke brigade Vukota Milošević, obavještajni oficir njenog 1. bataljona Alija Kreso Ala sa saradnicima iz grada, likvidirali nekoliko provokatora i agenata u mostarskim kvartovima. Partijska štamparija (tehnika), koja je u kući Mus-

tafe Muštovića Petka od oktobra 1940. i u najtežim uslovima okupacije, sve do oslobođenja grada, svakog drugog ili trećeg dana štampala Bilten Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, tih posljednjih dana u okupaciji umnožila je svoja glasila i tiraž. Grad je grozničavo očekivao svoju vojsku.

Oko mosta na Neretvi u centru grada, između hotela »Neretva« i »Bristola«, vodila je borbe 12. dalmatinska udarna brigada pripremajući se za prelaz preko rijeke, kada je naoružana grupa na padinama Veleža susrela prve hercegovačke partizane, a zatim se uputila ka zgradi nje-mačke Komande, gdje je, nakon kraćih puškaranja, zarobila petnaestak ^Nijemaca i domobrana. Čuvali su ih na Mazoljicama, gdje je koji sat kasnije druga grupa dovela dvadeset i nekoliko vojnika i građana koji su bili u bjekstvu.

Južno od te dvije oružane grupe, u Fabrici duhana i u Duhanskoj stanici, više od sedamdeset aktivista, među kojima je bilo i 36 drugarica, čuvalo je 22 vagona pšenice u skladištima, i zgrade, postrojenja, sировине. Raznim saboterskim akcijama uspjeli su da izbjeglicama iz Hercegovine - koji su bježali ispred NOVJ i kojima je ustaški stožer obećao raspodjelu svih količina žita - ustaše dodijele samo 3500 kilograma pšenice, a ostatak od 217000 kg predali su Komandi mesta u tek oslobođenom Mostaru. Sačuvano je i 62 miliona kuna (novac predviđen za ot-kup duhanu) koje su predate Oblasnom NOO-u za Hercegovinu.

»U ranim popodnevnim časovima 14. februara stigao je kurir iz grada u fabriku i pitao nas da li nam treba pomoći«, svjedoči o tim do-gađajima Omer Hadžiomerović. »Prije toga je odred fabrike od 50 na-oružanih radnika i radnica već zauzeo svoja mesta, tako da pomoći za očuvanje fabrike i postrojenja od eventualnog uništenja nije bila potreb-na. Kao komesar odreda zatražio sam od radnika, koje su se u to vri-jeme nalazile u skladištu, dobrovoljce koji će otići i pripremiti večeru za dalmatinske partizane. Njastarija radnica fabrike, Stoja Crnogorac, prva se javlja, a za njom polaze na izvršenje zadatka Hana Burić i Đulsa Hadrović. U 14 časova, kao sekretar osnovne partijske organizacije od-ržao sam miting, na kojem sam Fabriku duhana i Duhansku stanicu proglašio slobodnim, uz napomenu da se do dolaska jedinicu NOV i orga-nana narodne vlasti održe red i mir. Susret sa jedinicama NOV bio je uzbudljiv i dirljiv, a još iste večeri, na zidu u radničkoj kuhinji, ispisana je velika parola: 'Do sada smo sabotirali, a od sad ćemo udarnički raditi'.«³⁷²

Dok su građani Mostara mogli da čitaju proglaš Gradskega odbora NOF-a, da oslobođenjem grada »borba nije završena«, da »veliko djelo za koje je 1941. poveo narode naše zemlje maršal Tito nije još završe-no«, ratni dopisnik i saradnik lista 8. korpusa »Za slobodu« Živko Milić Štrkalj napisao je 15. februara 1945. u svom prilogu »Iz oslobođenog Mostara«: »Znali smo da je Mostar napredan, partizanski grad sa čas-nom tradicijom. Znali smo da će nas dobro i objeručke dočekati, ali ni-je-smo znali da će nas dočekati ovako. Svaki je borac osjetio da se nije zaludu borio i da se ima rašta boriti kad mu je narod tako zahvalan«.

³⁷²⁾ Odbor za pisanje istorije revolucionarnog radničkog pokreta Mostara, MG-92.

Pred Ostrošcem

»Naveće ušli u Mostar. Poslije 46 mjeseci okupacije Mostar je slobodan. Mostarski bataljon se smjestio u hotel 'Kaiman' kod željezničke stanice, gdje smo napravili pravi nered«, zapisao je hroničar 1. bataljona a sutradan: »Smješteni smo u Južnom logoru. Hvatomо оstatke razbijenog neprijatelja. Mostar u oduševljenju kome nema kraja. U bataljon dolaze roditelji i rodbina poginulih Mostaraca. Teško je i mučno davati odgovore na pitanja: Šta je sa mojim sinom, mojom kćerkom? Gdje je i kako poginuo? Ljudi dostojanstveno podnose gubitak svojih najdražih«.

Šta kazati o 445 poginulih boraca Mostarskog bataljona od prve ustaničke godine do njegovog ulaska u 13. hercegovačku brigadu, o svakom drugom borcu koji se nije vratio kući, među kojima je 211 Mostaraca!³⁷³

Dan je bio vedar i sunčan (17 februar) kada je 13. hercegovačka brigada neposredno sa parade jedinica 8. korpusa i 29. divizije u Mostaru krenula ka Bijelom Polju i, u selu Jasenjani, smjenila 1. proletersku (dalmatinsku) brigadu, izviđajući dolinom Neretve ka Drežnici i Grabovici. Neprijatelj se, pošto je osjetio brigadne prethodnice, povukao ne prihvatajući borbu sve do Aleksina Hana, rušeci sa sobom mostove i druge objekte na makadamskoj cesti i željezničkoj pruzi.

Pošto su bili porušeni mostovi i kod Aleksina Hana, dva bataljona Brigade su 19. februara napadom preko Risovca (k. 1035), ka Glogošnici i Prenju, ubrzali povlačenje neprijatelja prema Jablanici i Rami. Uporedno sa gonjenjem njemačkih vojnika, ustaša i domobrana na lijevoj obali Neretve, cestom ka Konjicu, dva bataljona 10. brigade vršila su pritisak na njemačko-ustaške jedinice koje su se povlačile željezničkom prugom na desnoj obali rijeke Neretve.

Poslije kraćeg napada 13. i 10. brigade napuštena je i Jablanica (20. februara), gdje je udarna oružana grupa saradnika NOP-a uspjela da sačuva most na Neretvi, dok su svi drugi objekti na željezničkoj i cestovnoj komunikaciji porušeni. U progonjenju neprijatelja ka Ostrošcu, ubijeno je dvadeset ustaša i zarobljeno petnaest milicionara, a na desnoj obali Neretve bataljoni 10. brigade oslobođili su Ramu. Sutradan su dva bataljona 13. brigade stjerali neprijatelja u Ostrožac. Ubili su trideset ustaša, a izgubili trojicu boraca, pored osam ranjenih.

Sutradan, 22. februara u 11 časova, oko hiljadu neprijateljevih vojnika napalo je položaje 1. i 3. bataljona od pravca Čelebića, Lisičića i

³⁷³> Uoči mostarske operacije politički komesar 13. hercegovačke brigade, major Enver Čemalović, pozvan je u Beograd na novu dužnost. »Bilo mu je veoma teško što neće moći učestvovati u borbama za oslobođenje Mostara«, prisjećao se tih dana zamjenik komandanta brigade Milan Tabaković. »Prihvatio je moj prijedlog da napiše pismo majci Hasibi i sestri Nesteri, da bi nam vjerovali da je Enver živ, jer - ko bi ih drugačije uvjerio u istinu. Kada smo stigli u Fabriku duhana u južnom dijelu grada, ja i Smail Balalić, načelnik Staba naše brigade, krenemo automobilom ka Bijelom polju, na sjevernoj strani grada, gdje se sklonila Enverova majka. Uz put, neoprezni šofer kolima obori dječaka, teško ga rani, i hitno ga odvezemo u bolnicu. Dok se nedaleko od Bijelog polja vodila borba, majka Hasiba nas ljubi, drži pismo u ruci, vjeruje i ne vjeruje da joj je sin živ. Neko nam je tada javio da se sa mostarskog aerodroma može dobiti veza sa Beogradom i mi majku Hasibu odvedemo do »avijatike« i ona je, napokon, uspjela da razgovara sa sinom. I vratimo se kod Hasibe i njene kćerke, koja je toga dana prvi put vidjela Smaila Balalića. Vidjeli se i zavoljeli. I vjenčali«.

Ostrošca, pokušavajući da se zabace za leđa bataljonima koji su bili na liniji Osište-Zakalača-Stjenica. Odlučnim napadom 4. bataljona preko Golog brda (k. 1217), Bunara i Javorika neprijatelj je odbačen ka Češeliću, Konjicu i Ostrošcu. Prvi i 3. bataljon, koji su bili odbačeni od Ostrošca, ponovo su kontranapadom zauzeli ranije položaje. Bataljoni su imali dva mrtva i tri ranjena borca, a neprijatelj dvadeset poginulih i više ranjenih.

U vrijeme dvodnevнog zatišja, 23. i 24. februara, Štab 13. brigade upozorio je u svom dopisu od 23. februara bataljone da se ne pridržavaju u zapovijestima tačno naznačenih pravaca i vremena napada, da ne posvećuju dovoljno pažnje međusobnoj vezi, da se to »stalno ponavlja u našoj brigadi«, da su izostala obavještenja o neprijatelju i samoinicijativa u njegovom gonjenju od Bijelog Polja do Ostrošca, da je zbog slabе budnosti progonjenom neprijatelju bilo omogućeno da neočekivano napadne bataljone, da od 3. bataljona preotme zaplijenjeni top, da su izostala dejstva izviđačkih desetina i obavještajnih organa 1. i 3. bataljona, koji na svom sektoru »nikada nisu znali tačnu jačinu neprijatelja«, odakle dolazi, da se ne zna pravi značaj i ne upotrebljava teško oružje kad je najcelishodnije.³⁷⁴

Ispoljeno je i nedovoljno sadejstvo između dva bataljona 13. brigade i dva bataljona 10. brigade prilikom napada na Ostrožac s obje strane Neretve, gdje je oko 300 njemačkih vojnika i 700 ustaša odoljevalo u čvrsto povezanim otpornim tačkama. Napadu je sadejstvovala i 17. brigada (Ramska) 10. udarne divizije NOV, koja je vršila pritisak na željezničku prugu Ostrožac-Konjic i, tom prilikom, oštetila neprijateljev blindirani voz. Bataljoni 13. brigade imali su četiri poginula i devet ranjenih.

Više se nije moglo očekivati da će se snažni neprijateljev garnizon u Ostrošcu moći uništiti bez veće i organizovanije borbe. Zbog toga je u sastav 13. brigade noću između 27. i 28. februara stigla baterija brdskih topova 75 mm koja je, 28. februara, tukla neprijateljeve položaje u Ostrošcu i oklopni voz.

»Brigada je, uglavnom, u toku mjeseca februara bila stalno u ofanzivi i gonjenju neprijatelja«, pisao je Štab 13. brigade 2. marta 1945. godine Diviziji.³⁷⁵

»Brzina u gonjenju neprijatelja mogla je biti veća i neprijatelj u tom slučaju ne bi uspio da u ovolikoj mjeri ošteti komunikaciju uz dolinu Neretve i ne bi uspio da izvuče svoj materijal i teška oružja«.

Brigada koja je u februaru ubila 394 neprijateljeva vojnika, podoficira i oficira i 101 zarobila (pored velikog plijena), izgubila je 32 poginula i 84 ranjena borca, bila je premorena borbama i, progoneći neu-poredivo snažnijeg protivnika dolinom Neretve, bataljonima 10. hercegovačke brigade, nije mogla ponoviti svoj »oktobarski pohod« iz 1944, kada je likvidirala 14 neprijateljevih uporišta, među kojima i 9 željezničkih stanica na željezničkoj pruzi Hum - Gabela. To se, uostalom, nije moglo ni očekivati, jer kada je u mostarskoj operaciji skršen otpor oko 30.000 njemačkih vojnika i kolaboracionista i kada su se dolinom Neretve uputile preostale neprijateljeve snage prema Konjicu i Sarajevu,

³⁷⁴> VII, ANOP-a, k.l 152/11, fas.2, dok. 7.

"5) VII, ANOP-a, k.l 146/11, f.4, dok. 7.

ali i dalje snažne i organizovane, moglo se očekivati da će i »ešelon za gonjenje« sačinjavati udruženi dijelovi tenkova, pješadije, dalekometne artiljerije i avijacije», da »uključivanje u gonjenje i presretanje 11. i polovine 14. hercegovačke brigade, kao i 17. ramske brigade, koje su se, kako znamo, već nalazile na odstupnom pravcu - nije bilo teško ostvariti«, kako je u naše vrijeme izložio neka iskustva iz mostarske operacije prvi komandant 13. brigade Danilo Komnenović, iznoseći četiri sintetizovana iskustva: (1) »obaveštajna služba« (nije se proniklo u namjere nacističkog komandovanja); (2) »izolacija operacijske prostorije u toku operacije, gdje je najvažnije bilo sprječavanje intervencije neprijateljevih rezervi iz prostora Sarajeva prema Mostaru (a) nije ostvareno« (iz Sarajeva je dovučeno u Mostar 5.000 novih vojnika); (3) »izbor pravca i glavnog udara; glavni udar snaga 8. korpusa usmjeren je pravcem Kočerin - Široki Brijeg - Mostar, odnosno preko najbolje utvrđenih i branjenih reona neprijateljeve odbrane«, a »operativna vještina stečena tokom našeg NOB-a protivi se izvođenju glavnog udara preko najutvrđenijih rejona odbrane« i, (4) »ešelon za gonjenje«, koji je »valjalo pravovremeno pripremiti i određenim štabom objediniti i sinhronizovati«, jer »iskustvo kazuje da se neprijatelj najlakše tuče kada odstupa poslije poraza, kada je moralno uzdrman, pod uslovom da je znatno pritisnut dobro pripremljenim i vođenim gonjenjem«.

O nekim značajnijim obilježjima mostarske operacije saopštio je svoje viđenje i komandant 4. bataljona 13. hercegovačke brigade Milan Bjelogrlić, uopštavajući u osam tačaka osobnosti bitke februara 1945. koja je »prema kariterijumima teorije ratne vještine«, imala »gotovo sva bitna obilježja savremene napadne operacije armijskog nivoa, kakve su izvedene u drugom svjetskom ratu«, konkretizujući svoja gledanja od jedinstvenog cilja, objedinjenog komandovanja, napadnih pravaca i više objekata operativnog značaja, vremena trajanja operacije, koncentracije snaga i intervidovskog obilježja mostarske operacije do sadejstva na frontu i sa snagama NOP-a u gradu, do razmatranja dubine operacije, uključujući i fazu gonjenja (oko 100 kilometara), što mostarsku operaciju »svrstava u kategoriju prostorno najobimnijih operativnih zahvata koje smo izvodili u ratu«, do tvrdnje da je ona »bila dostojan dokaz sposobnosti »Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (Jugoslovenske armije) da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, sopstvenim snagama izvede predstojeću završnu operaciju najvišeg strategijskog nivoa, i potpuno oslobodi preostali dio zemlje...«.³⁷⁶

376 »Mostarska operacija«, VIZ, 1986, D. Komnenović: »Neka iskustva iz mostarske operacije« i M. Bjelogrlić: »Neka značajnija obilježja Mostarske operacije«.

Istoričar Nikola Anić u članku »Mostarska operacija«, objavljenom u »NA« februara 1980, piše: »Dnevni napad bilo je načelo tadašnjeg dejstva 8. korpusa s obzirom na zasićenost borbenе tehnike i njeno potpuno korišćenje u vidljivim časovima. U napad je krenulo osam brigada, od čega su dvije bile u korpusnoj rezervi. Tenkovi su u prvoj liniji borbe pružali neposrednu podršku pješadiji, što je bilo uslovljeno potrebama proboga organizovane duboko ešelonirane odbrane neprijatelja. Komandant 8. korpusa, general-major Petar Drapšin, morao se opredijeliti za frontalni proboj, s manjim obuhvatom neprijateljske grupacije kod Širokog Brijega. Zemljni uslovi mu nisu nudili manevar većeg obima i širi obuhvat...«

U izvještajima Štaba 8. korpusa Vrhovnom štabu NOVJ od 25. februara 1944 (Zbornik NOR, IV/33, dok. 136), temeljno su izložene sve značajnije činjenice o mostarskoj operaciji, od sastava neprijateljeve grupacije i njenih namjera, vlastitih snaga

Okupatorove vojнике који су се долином Neretve на зачелju дуge kolone povlačili према Sarajevu, очекivala је у Ostrošcu нова борба. Ispod okolnih brda, на којима су борци проводили студене dane i ноћи, svila se varoш na Neretvi u којој se ispoljio, valjda, najupečatljiviji kolективни otpor Muslimana i Hrvata u spasavanju Srba u Hercegovini ljeta 1941. U tom сredištu opštine ustaše su pohapsile sve домаће Srbe, strpali ih u vagone i opštinski zatvor, namjeravajući da ih пошалju u koncentracioni logor, а то знаћи u smrt. Iznenadili су ih okupljeni грађани Ostrošca. Niko ih nije mogao спријечити да отворе željezničке vagonе i opštinski zatvor i sve uhapšene oslobođe, ispoljavajući na тaj начин jedinstvo i bratstvo грађана.

U iščekivanju напада на Ostrožac, u Štabu 13. brigade 25. februara u 14,45 часова саслушан је командант 1. баталиона Lazo Čvoro, кome je, nakon ubilježених biografskih podataka, постављено пitanje: »Na dan 10. februara 1945. године, прilikom dolaska помоћника комесара Brigade u Štab ваšег баталиона и поводом разговора о одликовањима која су dodijeljena od команданта 29. дивизије, sa kakvom si namjerom rekao: 'To je orden Marije Terezije', koji je meni dodijeljen«.

»Ono što sam rekao, da je то orden Marije Terezije«, одговорио је командант Mostarskog баталиона, »rekao sam radi тога што sam видio да иста одликовања добијају борци који су у нашу војску дошли прије годину дана, а одmah poslije тога сам се покајао jer sam увидио да сам pogriješио.«

»Заšto si odlikovanje koje ti je уручене skinuo poslije пола сата?«, било је jedno од слjедећих питања, и борач из прве устаничке године, нишандžija teškog mitraljeza на Neretvi i Sutjesci, отворен i »брз на језику«, одговорио је: »Skinuo sam ga radi тога што је ranije izdato наредење od Štaba 13. brigade да се одликовања nose само на прославама i свећаним данима.«³⁷⁷

Kada se тога дана naveće, 25. februara, командант Lazo Čvoro вратио u 1. баталjon, политички комесар баталиона Fadil Numić је записао: »Napali Ostrožac (utvrdu, зове се Grad) bez uspjeha. Neprijatelj se žilavo brani.«

i njihovog задатка до тока операција (у три фазе), подразумевajući i садејство са 29. hercegovačком дивизијом. У извјештају је забилježено шта je све запlijenjeno или уништено: 23 topa, 24 bacača, 30 oklopnih »pesnica«, (protivtenkovski ručni bacači), 20 mitraljeza, 173 puškomitraljeza, 47 strojnica (mašinki), 1.900 pušака, 3 tenka, 98 pištolja, 1.780 ručних бомби, 3.150 topovskih граната, 6.600 за tromblone, 1.220 за баче, 4.220 nagaznih мина, 693.000 метака, 60 km телефонског kabla, 34 kamiona, 198 конја, 15 radio-stanica, 3 flaka i друга ратна опрема.«

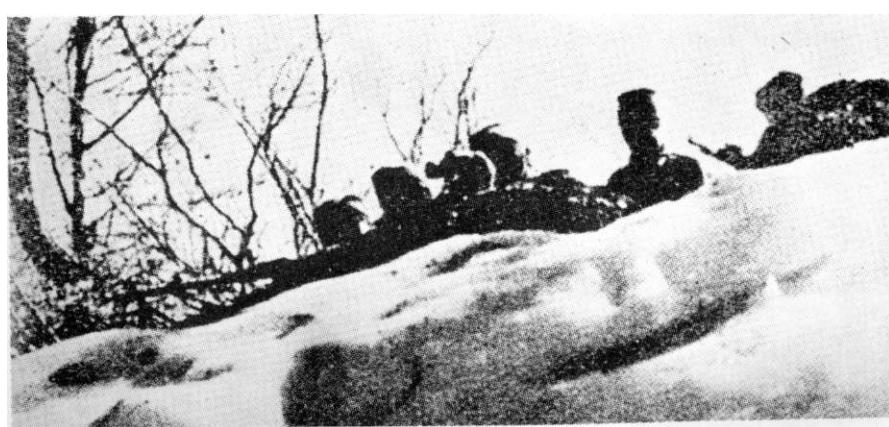
У критичком осврту на битку код Mostara, sem ostalog, рећено је: »Наша одлука за напад на Široki Brijeg i затим напад на сам Mostar била је исправна i издате заповисти i директиве биле су у том смислу realne i izvodljive... Komandovanje дивизијама, Tenkovskom brigadom i Artiljerijskom brigadom било је vrlo dobro. ... U toku bitke за Mostar показало се да је saradnja između pojedinih родова војске била dobra, no još uvijek ne na poželjnoj visini. Na pojedinim секторима пјешadijske vatre... Saradnja tenkova sa пјешадијом i artiljerijom била је vrlo dobra... «

³⁷⁷ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f.7, dok. 1.

Ka položaju kod Lanista na Ivan-planini, marta 1945.

Grupa boraca na Ivan-sedlu. U rovu usred dubokog snijega

Borci Drugog bataljona kreću u juriš na Ivan-sedlu, marta 1945.

Dva borca Četvrtog bataljona u rovu na Ivan-planini

Borbe na Ivan-sedlu, marta 1945.

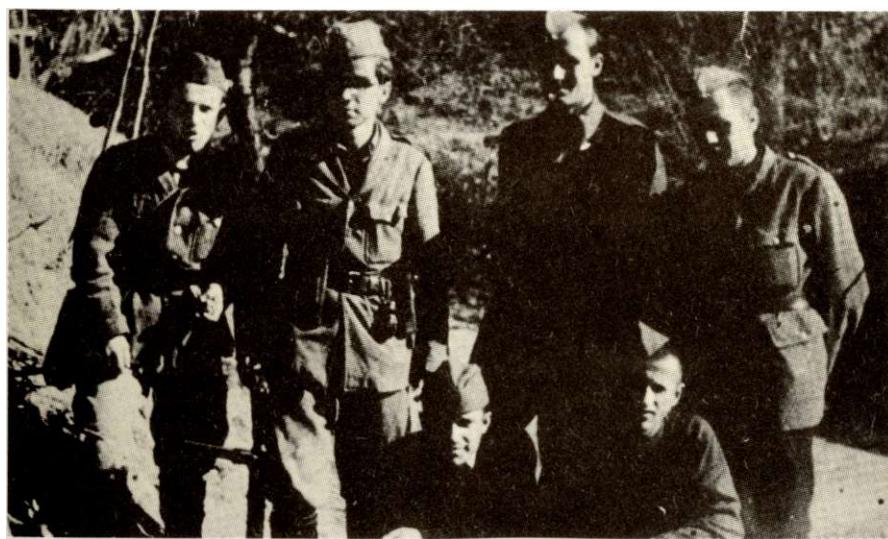
Borci Drugog bataljona na Ivan-sedlu, marta 1945.

Sahrana političkog komesara Trećeg bataljona Rajka Miloševića u Podorošcu na Ivan-planini početkom marta 1945. Pored groba sestra (bolničarka) poginulog komesara

Članovi Propagandnog odsjeka Brigade na Ivan-sedlu, marta 1945. Stoje: brigadni fotograf Mustafa Kalajdić, Mensur Seferović, Gašo Mijanović i Dušan Zelen. Kleče: Ahmed Sarajlić i Mehmed Sadović

L

Na Ivan-pianini, marta 1945. Dok jedan borac osmatra, dvojica spavaju, jedan glasno čita a drugi sluša

Na Prvoj omladinskoj konferenciji USAOJ-a Hercegovine u Mostaru, marta 1945, prisustvovala su i 33 delegata Brigade. Na fotografiji: omladina Bileće na mostarskim ulicama s prelaznom zastavom koju je dobila kao najbolja omladinska organizacija u Hercegovini

Stab Trećeg bataljona u skloništu na Ivan-sedlu, marta 1945: pomoćnik komesara Kosto Đurica, politički komesar lanko Kundačina, komandant Novica Kijac, zamjenik komandanta Veljko Okuka i komandir 3. čete Milorad Popara

U selu Brdani na Ivan-planini, marta 1945. Parenje odijela

ШТАБ
АД ХЕРЦОГЈУД.БРИГАДА.
ХХIX УДАРЦИЈЕ
НОВ 1945.

C. Lepša - 7102

20
1945
10.03.1945
10.03.1945
10.03.1945
10.03.1945

POMOĆNIKU NAČELNIKA ŠTABA U.DIVIZIJE.-

Simeć u 10 časova naš l.i 3.bataljonom evlzdali su sa selem Kerč-Dragalj i dalje predužili sa napadom na Željkovo-Regalj-Vijenac. Željkovo, Regalj i Vijenac su simeć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratne. Berbs se i sada vedi otko navedenih položaja. Naš 2.i 4.bataljoni su simeć odbranjeni na Veliki Lupeglav-Djevejačke Stine. Naredili smo ik da odmah predaju u kentra napad prema Budiminići-Odjak.

Neprijatelj je još prilično na našem sektoru. Njihove snage se nalaze u Ljubevčićima-Bogosavljićima-Biće-Budimiliđi-Odjak-Vijenac-Vukavidići. Njihova obezbedjenja ispred navedene linije su istupena na naš domaćinstvo položaje i stalne su u izvidnjacima i pokretima pravcima na prema nama.

Naš 2.i 4.bataljoni u jučerašnjoj berbi iskali su lik mrtvih i 13 ranjenih drugova, i stalne su u brdima na snijegu jer ne mogu da daju da žive.

Ovako je takođe veliki snijeg koji nam omogućuje transportovanje ranjenika.

Ukelike se šte prije ne evlza da sa Ivom Šedlem naš je spstanak ovako ne mogu.

Neprijatelj stalno nadire prema Rudim Brda-Kerč. Javi nam šta je sa položajima ispred X.IX.I brigde.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU !

Za Pel. komesara, kapetan
Lepša (Handwritten signature)

Komandant, major
Lepša (Handwritten signature)

.. Željkovo, Rogaj i Vijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno... „, piše u izvještaju Štaba 13. brigade pomoćniku načelnika Štaba 29. divizije 7. marta 1945.

5tab Trećeg bataljona u skloništu na Ivan-sedlu, marta 1945: pomoćnik komesara Kosto Burica, politički komesar Janko Kundačina, komandant Novica Kijac, zamjenik komandanta Veljko Okuka i komandir 3. čete Milorad Popara

V selu Brdani na Ivan-planini, marta 1945. Parenje odijela

ШТАБ
АД ХЕРЦН.НО.УД.БРИГАД.
ХХХ УД.ДИВИЗИЈЕ
1901. Sl.
7-III-1945.

1947-1950
1951-1954
1955-1958
1959-1962
1963-1966

C. Lippia - 7102

POMOČNIKU NAČELNIKA 5. DIVIZIJE.-

Simeć u 10 časova maš l.i 3.bataljona evlaldali su sa secem Kerča-Drsgalj i dalje predužili sa napadom na Željkove-Ragulj-Vijenac.Željkove-Ragulj i Vijenske su simeć 3 puta prelazili iz miješevih ruka u naše i obratne.Borbis se i sad vodi eko na svetih položaja.Naš 2.i 4.bataljoni su simeć odbršeni na Veliki Luopoglav-Djevačke Stine.Naredili smo ih da održat predaju u kentra napad prema Budiminići-Odšak.

Neprijatelj je još prilično na našem sektoru. Njihove snage se nalaze u Ljubovđištu-Bogovići-Gornja Bićeš-Budnilići-Odjsku-Vijenac-Vukovići. Njihova obezbeđenja ispred navedene linije su istupale na naš deminiranje peležaje i stalne su u izvidnjajima i pokretima pravcima ka preka naše.

Naš 2.i 4.bataljon u jučerašnjoj borbi - išali su likovitih u 13 ranjenih drugova, i stalno su u brdu na smijegu jer nemogu da dedaju de se vise.

Ovako je takođe veliki snijeg koji nam omogućuje transportovanje ranjivika.

Ukelike se šte prije ne avlada sa Ivan Sedlem naš epstanski svome kengud. Neprijatelj stalno nadire prema Rudmu Brde-Kerču.

SJEME RASJEDNI - SJEDRODA NARODU 1

Za Pel. kerewara, kapeten
Lijawatma (Bzydokuf)

Kommandant, major
Sergej Ilyich

.. Željkovo, Rogalj i Vrijenac su sinoć 3 puta prelazili iz njihovih ruka u naše i obratno... „, piše u izveštaju Štaba 13. brigade pomoćniku načelnika Štaba 29. divizije 7. marta 1945.

Штаб
3 "Бош. VIII Керу. Бригада
9-IV-1945 - године
Распоређ.

МНО ФНРП
АРХИВ УСЛОВА ВОЈНЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ
Бр. Ред. 152/1
Бр. 152/1

Штабу VIII Керу, Когј. Бригаде.

Документ овим путем штој од 31-III-1945 године

и, о очуђивању и бројном снажану поштовај бригаду.

Бројно стављају бригаду по снажи: 359, је
роњоду: 116, на излу: 243. Је роњоду иј курсу се налази: 3
а седама обе у бригади. У овим очуђивању поштовај бригаду
који је: 9 привреда, од којих је: 3 ручногорњу, чиме:
2 десеторија и десетак камионира ћелије. Ровније је било: 10
Борода: 2, ручногорњу, од којих су ише ровни: 2 борода,
и 1 ручногорњу. У ручногорњу је иј и десетак речеркита
сопствене бригаде. Уочијеши пешадије је снажан
било је: 52, а зорачко: 13. Ровније пешадије је снажан
бојније, које смо раније у штој ових очуђије, чиме је иј =
изложен.

Бје здогледаној мотојрујији, које смо иј бригаде =
чили било је: 2 штац промишљаја, 1 штацни бород са
већим бројома, 1 мотој бород са 300 бројома, 50 камионија
југословенске и штампачке машинице, који иј среџ.
2 моторије камионија, 3 муксунја аутомобилија, 2 моторије
сва мотора, и 3 камионија, 7 комада бандикса, 6 мотоци =
ке чепчијке, чиме 50 гори, од чима 60 гори, већији 50
гори, писовији аутомобиле и седаме бојније снажије било је
већим којишија. Собје здогледане мотојрије, по
некајију којије бригадија Бригаде, а другије по месор бригаде =
воји, IV бригадију, од чима ије чиме је иј мисли
једини, а посматраје даје бригадије врео сејдан са
одјелом и седамом бојнијом снажијом, мотоци иј
чиме да је чиме је здогледаној мотојријија. Ровније је
чиме, чиме се је здогледаној мотојријија, поштоваје
су бригадије ијејије је здогледаној мотојријија, ијеја =
здана велика редовноста јејије бригадија. Потије борци

Имејући чинитеље чланови савета ио савј, који су имали право
да се свезозадуженим поднуженим. Али они и дајући да ће мо
реноје од штоје мониторизовајући датум.

Мобилисани су 14 бораца, које су по поднуженим НДРС-
шима, највише бораца доспјело су по Раше борбите. Ови борци
имају урођеност у борбама српске.

R.cv. R.W.

В.д. Комисара Пограничне
Словенске Крајине.

Установни - Пограничне
Словенске Крајине

Izveštaj Štaba 3. bataljona Štabu 13. hercegovačke NOV brigade od 9.
aprila 1945. o akcijama i brojnom stanju Bataljona

★ ХЕРЦЕГОВАЧКИ БОРАЦ

ЛИСТ ХІІІ БРИГАДЕ ХХІХ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Год. I. бр. 2-3

»Hercegovacki borac« - list 13. hercegovacke NOU brigade broj 2-3,
mart 1945.